

KERNAVĖS GYNYBINIS KOMPLEKSAS

Prof. dr. Aleksas Luchtanas
Dokt. Manvydas Vitkūnas
Vilniaus universitetas

Įvadas

Savo moksline verte ne tik Lietuvos, bet ir visos Rytų Europos mastu unikalus Kernavės archeologinių ir istorinių paminklų kompleksas nuosekliai tyrinėjamas nuo 1979 metų. Per tą laiką sukaupta daug mokslinės informacijos, atspindinčios Neries vidurupio baseino apgyvendinimo raidą ir kultūrinę kaitą nuo mezolito laikotarpio pradžios iki šių dienų.

Didžiulės nelaimės, ištikusios Kernavės gyventojus, – priešų antpuoliai. Pasirengimas gynybai, ginklų gamyba ir įtvirtinimų statyba bei remontas buvo vienas svarbiausių gyvenimo senojoje Kernavėje aspektų.

Šio straipsnio tikslas – apibendrinti I a. pr. Kr.–XIV a. Kernavės archeologinę medžiagą, leidžiančią atsekti čia egzistavusio įvairialaikio gynybinio komplekso raidą, aptarti archeologiškai pastebimus karinių susidūrimų pėdsakus, rastus įvairių laikotarpių ginklus.

Nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo Kernavės teritorijoje 8 tūkst. m. pr. Kr. iki straipsnyje aptariamo periodo pradžios čia taip pat veikiausiai būta karinių susidūrimų, randa ma ginkluotės likučių, tačiau kol kas negalima išskirti įtvirtintų gyvenviečių, nėra rasta jokių įtvirtinimų ar akivaizdžių

kovų, sugriovimų pėdsakų. I a. pr. Kr.–II a. datuojama pirmoji Kernavėje, ant Aukuro kalno piliakalnio, įtvirtinta gyvenvietė, su kuria siejama gynybinio komplekso formavimosi pradžia, o XIV a. pabaigoje (1390 m.) šis kompleksas ir viduramžių Kernavės miestas žlugo. Straipsnyje kalbama apie Kernavės gynybinį kompleksą – įtvirtintų gyvenviečių, pilių, žvalgakalnio, kelio (medgrindos) įrengimą, konstrukcijas ir panaudojimą kovose. Kompleksas suvokiamas kaip statinių ir kitų konstrukcijų, skirtų apsaugai ir gynybai nuo priešų, visuma.

Kernavė – ankstyvasis Rytų Lietuvos miestas – labiausiai žinoma kaip vienas reikšmingiausių viduramžių Lietuvos politinių centrų. Didesnė radinių dalis aptikta XIII–XIV a. datuojamuose archeologiniuose paminkluose. Šie amžiai – didžiausio Kernavės iškilimo ir istorinės reikšmės laikotarpis. Tai liudija archeologiniai duomenys ir istoriniai šaltiniai. Tačiau Kernavė neiškilo tuščioje vietoje, nors anksčiau buvo manoma, kad XIII–XIV a. Kernavė „yra tipiškas „naujas“ centras, atsiradęs kaip stipraus kunigaikščio rezidencija; bendruomeninėje epochoje ji buvo nereikšminga gyvenvietė“¹. Turimi duomenys leidžia teigti ką kita – jau senajame geležies amžiuje, ypač antrojoje jo pusėje, čia buvo klesintis gyvenviečių ir įtvirtinimų kompleksas. Nuo I tūkstantmečio pradžios nuosekliai vyko gyvenviečių ir įtvirtinimų evoliucija: palaipsniui jos tapo ankstyvaisiais viduramžių miestais. Per ilgą laiką Kernavėje atsirado palankios sąlygos įrengti feodalinę rezidenciją, o vėliau bent tam tikru periodu jai tapti ankstyvąja sostine – sostapiliu.

Straipsnyje trumpai apžvelgsime XIII–XIV a. rašytinius šaltinius, padedančius suvokti Kernavės reikšmę to meto Lietuvos valstybėje bei leidžiančius tiksliau datuoti daugelio aptariamų paminklų stratigrafinius sluoksnius. Atskirai aptarsime antropologinių tyrimų medžiagą, leidusią atsekti XIII–XIV a. kernaviškių patirtas traumas, dalį kurių galima sieti su kariniais susidūrimais.

¹Gudavičius E. Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991, p. 57.

Autoriai tikisi, kad šis straipsnis padės papildyti archeologijos ir istorijos mokslų žinias apie mūsų protėvių karybą Lietuvos valstybės priešaušriu, jos kūrimo ir įtvirtinimo bei sunkių kovų dėl laisvės laikotarpiu.

I. Kernavės archeologinių paminklų tyrinėjimai

Kernavės gynybinio komplekso tyrinėjimai neatsiejami nuo visų Kernavėje esančių archeologinių objektų tyrimų.

Iki XX a. ankstyvoji Kernavės praeitis liko apgaubta Renesanso epochos legendų bei padavimų. XIX a. pirmojoje pusėje–XIX a. viduryje Kernave susidomi Lietuvos archeologijos pradininkai. Pirmuosius archeologinius kasinėjimus Kernavėje ir jos apylinkėse atliko broliai Tiškevičiai (*E. Tyszkiewicz, K. Tyszkiewicz*)^{2,3}, V. Kondratovičius-Syrokomla (*W. Kondratowicz-Syrokomla*)⁴, A. Pliateris (*A. Plater*). Tačiau mažos apimties kasinėjimai Aukuro kalno ir Mindaugo sosto piliakalniuose neatnešė laukiamų sensacingų rezultatų. Tik po šimtmečio, 1979 m., Vilniaus universitetui pradėjus nuoseklius mokslinius tyrimus, palaiptiui atskleidžiama garsi šios vietovės praeitis.

Per 23 tyrinėjimų sezonus Kernavėje surasta daug naujų, iki tol nežinomų archeologinių paminklų. Tačiau ištirtas tik apie 1 proc. milžiniškos kultūrinio rezervato teritorijos. 1989 m. Kernavėje buvo įkurtas pirmasis Lietuvoje specializuotas Valstybinis archeologijos ir istorijos muziejus-rezervatas, kurio tikslas – saugoti, tirti bei populiarinti šios unikalios vietovės paveldą. Kernavėje atliekami moksliniai tyrimai, apimantys visų laikotarpių paminklus, suteikia galimybę atkurti svarbiausius Lietuvos priešistorės raidos etapus.

²*Tyszkiewicz E.* Rzut oka na źródła archeologii krajowej, czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rossyjskiego, Wilno, 1842, p. 5.

³*Tyszkiewicz K.* Wilja i jej brzegi, Drezno, 1871.

⁴*Syrokomla W.* Wycieczki po Litwie, Wilno, 1860.

Per 1979 m. pavasarinį atlydį nuslinkus rytiniam Mindaugo sosto piliakalnio šlaitui, prieš pradėdant tvarkymo darbus, buvo nuspręsta atlikti archeologinius paminklo tyrinėjimus. Tai buvo pirmoji Vilniaus universiteto archeologinė ekspedicija Kernavėje. 1979–1982 m. ištirta beveik visa piliakalnio aikštelė (458 kv. m), išskyrus pietinį jos galą^{5, 6, 7}. Stratigrafiškai ir pagal radinius piliakalnyje išskirti du pagrindiniai apgyvendinimo horizontai (IV–VIII a., XIII–XIV a.) bei dviejų gaisrų pėdsakai.

Tais pačiais 1979 m. tyrinėta ir dalis gyvenvietės, esančios į šiaurės rytus nuo Lizdeikos kalno piliakalnio⁸. Į rytus ir šiaurės rytus nuo piliakalnio tęsiasi lygus laukas. Jame archeologiškai ištirtas 254 kv. m plotas. Aptikti, apardyti ariant, VI–XIV a. neįtvirtintų gyvenviečių kultūrinių sluoksnių likučiai. 2002 metais šio paminklo teritorijoje ištirta dar 200 kv. m.

Tyrinėjant Mindaugo sosto piliakalnį sužinota, jog apie 2 km į šiaurės vakarus nuo Kernavės išlikusi 23 pilkapių grupė. 1981–1984 m. ištirti 6 vėlyvojo geležies amžiaus pradžia (IX–X a.) datuoti pilkapiai – būdingi Rytų Lietuvos pilkapių kultūros laidojimo paminklai.

1983 m. pradėtas tyrinėti didžiausias Kernavės piliakalnis – Pilies kalnas⁹. Kasinėjimai buvo tęsiami ir 1985 m.¹⁰ Archeologiškai ištirtas 518 kv. m aikštelės plotas. Aptiktos XIII–X a. pr. Kr. neįtvirtintos gyvenvietės kultūrinio sluoksnio liekanos bei VI–XIV a. apimantys kultūrinių sluoksnių

⁵Kulikauskas P., Luchtanas A. Archeologiniai tyrinėjimai Kernavėje 1979 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje [toliau – ATL] 1978 ir 1979 metais, Vilnius, 1980, p. 35–38.

⁶Volkaitė-Kulikauskienė R. „Mindaugo sostu“ vadinamo Kernavės piliakalnio tyrinėjimai // ATL 1980 ir 1981 metais, Vilnius, 1982, p. 28–32.

⁷Volkaitė-Kulikauskienė R. Kernavės piliakalnio „Mindaugo Sostas“ tyrinėjimai // ATL 1982 ir 1983 metais, Vilnius, 1984, p. 35–38.

⁸Kulikauskas P., Luchtanas A. Archeologiniai tyrinėjimai Kernavėje 1979 metais // ATL 1978 ir 1979 metais, Vilnius, 1980, p. 37–38.

⁹Volkaitė-Kulikauskienė R. Kernavės „Pilies Kalno“ tyrinėjimai 1983 m. // ATL 1982 ir 1983 metais, Vilnius, 1984, p. 38–40.

¹⁰Luchtanas A. Kernavės Pilies kalno tyrinėjimai // ATL 1984 ir 1985 metais, Vilnius, 1986, p. 32–35.

horizontai. Pirmaisiais šios teritorijos apgyvendinimo etapais čia būta neįtvirtintos gyvenvietės. XIII–XIV a. piliakalnio teritorijoje jau buvo įtvirtinta aukštutinė Kernavės miesto dalis, tankiai užstatyta amatininkų bei pirklių sodybomis.

1983 metų rudenį žvalgant Kernavės apylinkes buvo aptikta nauja akmens bei geležies amžiaus gyvenvietė. 1983–1984 m. ištirtas 595 kv. m gyvenvietės plotas. 1986 m. gegužės mėn. Pajautos slėnyje, į pietvakarius nuo Pilies kalno, melioracijos tranšėjoje, aptiktos medinio kelio, akmenų grindinio liekanos, išversti pastatų sienojai. Taip melioratorių „dėka“ buvo atrastas žemutinis viduramžių Kernavės miestas. Platūs archeologiniai tyrinėjimai čia buvo atliekami 1986–1989 m.^{11,12}, 1992–1993 m.¹³ ir 1995 m.¹⁴ Archeologiškai tyrinėtas 1750 kv. m miesto plotas, esantis į pietus nuo Pilies kalno piliakalnio.

Lietuvos TSR kultūros ministerijos „iniciatyva“ 1985 m. buvo sausinami grioviai aplink Mindaugo sosto piliakalnį. Atliekant archeologinę priežiūrą padarytas griovio tarp Mindaugo sosto ir Aukuro kalno piliakalnių (15 kv. m) pjūvis. Aptikti Aukuro kalno papėdės sutvirtinimai – akmenų grindiniai, nustatyta, kad griovyys buvo 3 m gilesnis negu dabartinis. Pagrindinė Kernavės pilis – kunigaikščio rezidencija ant Aukuro kalno – buvo iš trijų pusių apsupta griovio, pilno vandens, nuo Neries ją saugojo pelkėtas Pajautos slėnis. 1992–1993 metais Aukuro kalno piliakalnis tyrinėtas plačiau¹⁵. Archeologiškai ištirtas 194 kv. m piliakalnio aikštelės plotas. Stratigrafiškai ir pagal radinius piliakalnyje išsiskyrė trys pagrindiniai apgyvendinimo horizontai, datuojami I a. pr. Kr.–XIV a., bei ryškūs

¹¹Luchtanas A. Tyrinėjimai Kernavėje // ATL 1986 ir 1987 metais, Vilnius, 1988, p. 137–142.

¹²Luchtanas A. Tyrinėjimai Pajautos slėnyje Kernavėje // ATL 1988 ir 1989 metais, Vilnius, 1990, p. 148–152.

¹³Karnatka G. Miesto Pajautos slėnyje Kernavėje tyrinėjimai // ATL 1992 ir 1993 metais, Vilnius, 1994, p. 236–238.

¹⁴Luchtanas A. Miesto Pajautos slėnyje Kernavėje tyrinėjimai 1995 metais // ATL 1994 ir 1995 metais, Vilnius, 1996, p. 254–255

¹⁵Luchtanas A. „Aukuro kalno“ piliakalnio Kernavėje tyrinėjimai // ATL 1992 ir 1993 metais, Vilnius, 1994, p. 50–53.

keturių gaisrų pėdsakai. Gausūs archeologiniai radiniai, ypač didelis importinių dirbinių bei prabangos daiktų kiekis, rodo, kad viduramžiais ant Aukuro kalno piliakalnio stovėjusi medinė pilis buvo pagrindinė gynybinio piliakalnių komplekso dalis – kunigaikščio rezidencija.

1989 m. žvalgant Kernavės kultūrinio rezervato teritoriją, apie 0,4 km į rytus nuo Lizdeikos kalno piliakalnio Vilniaus universiteto archeologinė ekspedicija aptiko penktą iki tol nežinotą Kernavės Kriveikiškių piliakalnį¹⁶. Archeologiškai tyrinėta 15 kv. m paminklo teritorijos. Žymesnių įtvirtinimų liekanų neaptikta, rasta I tūkstantmečio vidurio bei XIV a. keramikos. Manoma, kad piliakalnis turėjo saugoti XIII–XIV a. miesto prieigas. Gali būti, kad piliakalnis atliko daugiau sakralinę funkciją, kadangi į šiaurę nuo jo buvo to paties laikotarpio kapinynas.

Taigi Kernavės gynybinių įtvirtinimų kompleksą sudarė 5 piliakalniai, iš kurių visi, išskyrus Lizdeikos kalną, yra daugiau ar mažiau tyrinėti.

1989 m. žvalgymų metu, be Kriveikiškių piliakalnio, abipus Kernavėlės upelio žiočių aptiktos dvi neįtvirtintos gyvenvietės. Dešiniajame upelio krante buvusi gyvenvietė priskiriama neolitui ir pirmiesiems mūsų eros amžiams. Teritorijoje atlikti žvalgomieji tyrinėjimai (36 kv. m).

1989 metais, be išvardytų paminklų, taip pat aptiktas unikalus visame Baltijos regione brūkšniuotosios keramikos kultūros degintinis kapinynas. Paminklas yra Pajautos slėnyje. Archeologiškai ištirta 1 902 kv. m paminklo teritorijos.

Kernavės viduramžių (XIII–XIV a.) paveldas yra unikalus, kadangi jį sudaro ne tik penkių piliakalnių gynybinė sistema bei puikiai išlikę miesto kultūriniai sluoksniai, bet ir to meto kapinynas. Viduramžių Kernavės kapinynas aptiktas 1993 metų rudenį, tyrinėtas 1994–1996, 1998–1999 ir 2002

¹⁶Luchtanas A. Žvalgomieji tyrinėjimai Kernavėje ir jos apylinkėse // ATL 1988–1989 metais, Vilnius, 1990, p. 195–196.

metais^{17, 18, 19}. Paminklas rastas viršutinėje Neries terasoje. Aptikti 292 XIII–XIV a. Kernavės miesto gyventojų kapai.

Pastarųjų metų Kernavės archeologiniai tyrinėjimai parodė, kad Kernavės miestas viduramžiais neapsiribojo vien Pajautos slėnio bei piliakalnių teritorija. Sodybų, kur gausiai aptikta metalinių ir organinių medžiagų dirbinių, liekanos rastos bei tyrinėtos ir viršutinėje upės terasoje, apie 200 m į šiaurę nuo Lizdeikos kalno piliakalnio²⁰. Čia kasinėta XIII–XIV a. sodybos kiemo dalis (423 kv. m). 1992 metais kasinėta Kernavės dvarvietė (200 kv. m dvaro teritorijos), Kernavės senųjų bažnyčių teritorijoje tyrinėtos XIV a. pabaigos–XVIII a. kapinaitės (598 kv. m)^{21, 22}, Kernavės miestelio dalis (16 kv. m), jos XV–XX a. kultūrinis sluoksnius²³.

Taigi 24 metus atliekant nuoseklius mokslinius tyrimus sužinota, kad pirmieji gyventojai šioje vietovėje įsikūrė dar 9–8 tūkst. m. pr. Kr., senjo akmens amžiaus – paleolito pabaigoje. Nuo tų laikų čia nuolat gyvena žmonės.

Iki šiol Kernavėje tęsiami platūs archeologiniai tyrinėjimai, leidžiantys sukaupti labai daug archeologinės medžiagos. Šis archeologinių paminklų kompleksas ir jo tyrinėjimų duomenys suteikia mums unikalią galimybę pažinti šios Lietuvos vietovės tūkstantmetę praeitį ir daugybę jos aspektų, jie ateityje padės atsakyti į daugelį dar neaiškių klausimų, leis geriau pažinti mūsų protėvių gyvenimą, taip pat ir vieną mažiausiai ištirtą senovės Lietuvos gyvenimo sričių – karybą.

¹⁷Vėlius G. Kernavės–Kriveikiškių XIII–XIV a. kapinynas // ATL 1994 ir 1995 metais, Vilnius, 1996, p. 149–154.

¹⁸Vėlius G. Kernavės–Kriveikiškių senkapiai // ATL 1996 ir 1997 metais, Vilnius, 1998, p. 248–249.

¹⁹Vėlius G. Kernavės–Kriveikiškių XIII–XIV a. senkapis // ATL 1998 ir 1999 metais, Vilnius, 2000, p. 332–334.

²⁰Vaičiūnienė D. Kernavės viršutinio miesto tyrinėjimai // ATL 1998 ir 1999 metais, Vilnius, 2000, p. 131–134.

²¹A. Jankauskas, A. Luchtanas. Senųjų Kernavės bažnyčių tyrinėjimai // ATL 1988 ir 1989 metais, Vilnius, 1990, p. 138–139.

²²Karnatka G. XV–XVII a. senkapio tyrinėjimai Kernavėje // ATL 1990 ir 1991 metais, Vilnius, 1992, p. 79–82.

²³Luchtanas A. Žvalgomieji tyrinėjimai Kernavėje, Kerniaus gatvėje Nr. 6 // ATL 1996 ir 1997 metais, Vilnius, 1998, p. 397–399.

Darbu, skirtų tiktai Kernavės gynybinio komplekso tyrimams, iki šiol beveik nebuvo. Pirmasis darbas, kuriame apibendrinta iki 1988 metų apie piliakalnius ir juose buvusius įtvirtinimus sukaupta medžiaga, – Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto absolvento Eligijaus Šmidto diplominis darbas²⁴.

2. Gamtinės sąlygos

Kurdami gyvenvietes, statydami gynybinius įtvirtinimus, pritaikydami gynybinėms reikmėms piliakalnius, Kernavės gyventojai puikiai išnaudojo palankias gamtines sąlygas. Kernavės archeologinių paminklų kompleksas išsikūręs dešiniajame Neries upės krante. Plačiame (apie 0,5 km pločio) slėnyje, vadinamame Pajautos slėniu, pirmojoje antsalpinėje terasoje, buvo įvairialaikės gyvenvietės ir XIII–XIV a. Kernavės miesto žemutinė dalis. Antrosios ir trečiosios terasų telikę pėdsakai. Ketvirtosios terasos pakraštyje, išraižytame raguvų, ant gamtos ir žmogaus suformuotų piliakalnių, buvo įvairialaikės įtvirtintos ir neįtvirtintos gyvenvietės, pilaitės-slėptuvės, vėliau – Kernavės pilis su priešpiliais ir aukštutinė miesto dalis, išsikūrusi ant Pilies kalno piliakalnio bei į šiaurę ir rytus nuo Lizdeikos kalno piliakalnio. Dar toliau į rytus buvo XIII–XIV a. Kernavės–Kriveikiškių kapinynas ir Žvalgakalnio piliakalnis.

Piliakalnių komplekso teritorijoje gausu šaltinių. Ypač šaltiniuoti Pilies kalno piliakalnio šlaitai. Čia vietomis netgi susidariusios mažytės pelkutės. Tarp Lizdeikos kalno piliakalnio ir kitų piliakalnių Neries link teka Pajautos upelis, davęs vardą visai dešiniajame Neries krante plytinčio slėnio atkarpai ties Kernave.

Gamtinės sąlygos atskirose Pajautos slėnio dalyse nuo seno skiriasi. Intensyviausiai nuo mezolito laikotarpio iki mūsų dienų gyvenama Neries pakrantėje, sausoje

²⁴Šmidas E. Kernavės gynybinė sistema XIII–XIV a. Diplominis darbas (rankraštis), Vilnius, 1988.

aukštumėlėje, kuri yra neaukšta polediniu laikotarpiu tarp dabartinės Neries upės vagos ir buvusios senvagės vidurinėje Pajautos slėnio dalyje upės tėkmės sunešta smėlio ir žvyro sala. Čia būta akmens amžiaus (mezolito ir neolito) bei bronzos amžiaus gyvenviečių, kurios (įkurtosios saloje) buvo pakankamai gerai apsaugotos. Ankstyvajame geležies amžiuje (V–I a. pr. Kr.) čia būta brūkšniuotosios keramikos kultūros kapinyno, I–II a. – nedidelės brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietės.

Vidurinė Pajautos slėnio dalis tarp buvusios salos ir piliakalnių buvo labai drėgna. Apie 500 m. pr. Kr., subatlančio periodo pradžioje, Rytų Europoje klimatas tapo atšiauresnis, nukrito vidutinė temperatūra, pakilo gruntinių vandenių, upių ir ežerų lygis. Lietuvoje kritulių kiekis padidėjo 1,5 karto²⁵. Dėl to žemumose susidarė drėgmės perteklius, išsiplėtė pelkių plotai, daug anksčiau apgyventų vietų tapo nebetinkamos gyventi²⁶.

Apie 200 metus, prasidėjus antrajam subatlančio periodui, klimatas tapo kur kas sausesnis ir šiltesnis, pelkių plotai labai sumažėjo, upės pasidarė mažiau vandeningos. Šis sausas ir šiltas periodas tęsėsi nuo III a. iki VII a. vidurio. Šiuo laikotarpiu daug gyvenviečių buvo įkurta žemose, prieš tai gyventi netinkamose vietose. Kernavėje žmonės vėl apsigyveno Neries pakrantėse, o piliakalniai ir toliau liko svarbūs kaip gynybiniai įtvirtinimai bei įtvirtintos gyvenvietės, kuriose dalis žmonių gyveno nuolatos, o pavojaus metu galėjo ištvirtinti ir gintis Pajautos slėnio gyvenviečių gyventojai. Kad Neries pakrantės gyventojai greitai ir patogiai įveiktų gamtinę kliūtį, skiriančią juos nuo piliakalnių, – pelkes, per jas buvo nutiestas medinis kelias – medgrinda. Tai bene ryškiausias

²⁵ Сейбутис А. Археологические изменения ландшафтов Литвы (географические, палеоботанические, исторические и лингвистические данные) // Антропогенная эволюция геосистем и их компонентов. Москва, 1987, с. 249.

²⁶ Медведев А. М. Поселения культуры штрихованной керамики Беларуси (некоторые экономические и социальные аспекты в расселении) // Гістарычна – архэалагічны зборнік. Т.3. Мінск, 1994, с. 76.

nepatogių gamtinės aplinkos sąlygų koregavimo senovės Kernavėje pavyzdys. Medgrinda laikytina ne tik kasdienėms reikmėms, bet ir apsaugai nuo priešų skirtu įrenginiu.

Jau II tūkstantmečio pradžioje ir viduramžiais kernaviškiai stipriai pakeitė piliakalnių komplekso reljefą: lygino piliakalnių aikšteles, pylė pylimus, aukštino piliakalnių šlaitus, tarp piliakalnių gilino griovius. Pilies kalno piliakalnio tyrinėjimų metu pastebėta, kad šaltinių išgraužtos gana gilios griovos, buvusios kai kuriose piliakalnio aikštelės vietose, užpiltos žemėmis XIII–XIV a. tvarkant ir lyginant piliakalnio aikštelę.

Gana nesunku paaiškinti, kodėl gyventojai negrižo nuolat gyventi į Pajautos slėnį po V a. buvusio priešų antpuolio. IV a. klimatas Europoje atvėso, o V a. viduryje žemyne temperatūra buvo mažiausia per pastaruosius 2000 metų (skaičiuojant nuo mūsų dienų). Dirvos pasidarė gerokai drėgnesnės, pakilo gruntinių vandenių, upių ir ežerų lygis, išsiplėtė pelkių plotai. Tai lėmė žema temperatūra, gausūs krituliai, Baltijos jūros transgresija. Dalis upių slėnių buvo užtvindyti, pasidengė potvynių sąnašomis, užpelkėjo ir tapo nebetinkami gyventi²⁷. Pajautos slėnyje virš III a.–V a. vidurio gyvenviečių kultūrinio sluoksnio daugelyje vietų pastebimas sąnašų bei durpių sluoksnelis. Tai liudija, kad Neries potvyniai apsemdavo gyvenviečių vietas, o pakilus gruntinių vandenių lygiui pradėjo formuotis aukštapelkė. Taigi žmones pasitraukti iš Pajautos slėnio privertė gamtinių sąlygų pokyčiai ir su jais sutapęs klajoklių antpuolis, po kurio į nusiaubtas ir tikriausiai sudegintas gyvenvietes pelkėjančiame slėnyje gyventojai nebegrižo. Beje, negalime atmesti ir antros prielaidos, jog žmones palikti gyvenvietes privertė ne klajoklių antpuolis, o kiek anksčiau įvykęs didžiulis potvynis.

Vieną iš didžiausių gamtos keliamų problemų įvairialaikį gyvenviečių bei viduramžių Žemutinio miesto Pajautos slėnyje gyventojams kėlė Neries potvyniai. Aiškūs vi-

²⁷ Седов В.В. Славяне в древности. Москва, 1994, с. 296–297.

duramžiais vykusių potvynių pėdsakai randami šalia tvorų liekanų Žemutiniame mieste. Didesnė miesto dalis išsikūrė durpingoje senvagės vietoje. Vietomis būta užpelkėjusių plotų, galbūt mažų ežerėlių, augo nendrynai. Vasarą pelkėti plotai ir Neries upė tapdavo natūralia kliūtimi prie Kernavės iš pietų artėjančiam priešui.

Taigi Kernavės gyventojus supo vaizdinga ir įvairių kraštovaizdžio elementų turtinga gamtinė aplinka. Kernavės ir jos apylinkių gamtiniai ištekliai buvo naudojami kasdieniame kernaviškių gyvenime ir įrengiant gynybinį kompleksą.

3. Kernavės apgyvendinimo raida

I a. pr. Kr.– XIV a.

Prieš pradėdami nagrinėti Kernavės gynybinio komplekso plėtrą apie 1500 metų trukusiu laikotarpiu, pabandytume pateikti Kernavės apgyvendinimo raidos schemą.

Kernavėje pirmieji gyventojai pasirodė mezolito pradžioje, tad čia buvo gyvenama jau nuo akmens amžiaus. Seniausių gyventojų pėdsakų Kernavėje pavyko aptikti prie Neries, Pajautos slėnio pakraštyje. Apie IX–VIII tūkstantmetį prieš Kr. čia pasirodė vėlyvojo paleolito medžiotojai – svidrų kultūros atstovai. Gerokai intensyviau Kernavės apylinkės buvo apgyvendinamos mezolito bei neolito epochose. Itin palankios gyvenimo sąlygos – žuvinga upė, čia pat vešėjusios derlingos pievos, dideli medžioklės plotai viršutinėje Neries terasoje – lėmė, kad šioje vietovėje nuolat buvo gyvenama jau nuo VIII–VII tūkstantmečio prieš Kr.

Iki pat mūsų eros pradžios Kernavėje gyveno negausi bendruomenė. Bene įdomiausias iki mūsų laikų išlikęs anksatyvojo geležies amžiaus paminklas – plokštinis kapinynas su degintiniais kapais greta Pajautos upelio žiočių priskiriamas brūkšniuotos keramikos kultūrai.

Tačiau Kernavės apgyvendinimo laikotarpio iki Kristaus gimimo nenagrinėsime, nes tai jau kita tema.

Piliakalnių panaudojimo, įvairialaikų gyvenviečių raidos bei miesto atsiradimo ir plėtros aptariamuoju laikotarpiu schema yra tokia:

1. (I a. pr. Kr.–II a. po Kr.) Įtvirtinta Aukuro kalno piliakalnio gyvenvietė – tipiškas brūkšniuotosios keramikos kultūros gynybinis-gyvenamasis objektas, Kernavės gynybinio komplekso užuomazga. Iki pat Kernavės sunaikinimo XIV a. pabaigoje šis piliakalnis buvo pagrindinis gynybinio komplekso objektas. Nedidelė brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietė buvo ir Pajautos slėnyje. Jos pėdsakų rasta 2003 metų rudenį, tyrimai dar tik pradėti.

Ant Aukuro kalno piliakalnio buvusią gyvenvietę II a. pabaigoje–III a. pradžioje sunaikino netikėtai kilęs gaisras. Tai liudija perdegęs molis, kuriuo buvo drėbtos sienos, bei gausūs degėšiai, taip pat perdegusi brūkšniuotoji keramika, apsilydę metaliniai dirbiniai. Po gaisro gyvenvietė atstatoma, tačiau jau randama mišrios čia gyvenusios etninės grupės pėdsakų – grublėtosios keramikos su brūkšniavimo žymėmis. Kernavėje apsigyveno nemaža naujų gyventojų grupė. Tai, kad iki jų atėjimo buvusi gyvenvietė sudegė, leidžia spėti, jog šis atėjimas nebuvo taikus. Veikiausiai brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojai bandė ginti piliakalnį. Vis dėlto šią prielaidą galinčių patvirtinti įrodymų praktiškai neturime – šiame piliakalnio sluoksnyje nerasta tokių ryškių antpuolio pėdsakų, kaip datuojamo V a. gaisro sluoksnyje. Į Kernavę ir kitas Rytų Lietuvos vietas atėjo nauji gyventojai, vakarų baltų etninio elemento atstovai. Iš mišrios gyventojų masės kilo Rytų Lietuvos pilkapių kultūros atstovai – tiesioginiai lietuvių protėviai.

2. (III a.–V a. vidurys) Ant Aukuro kalno piliakalnio įtvirtinta gyvenvietė, kurioje randama ankstyvosios grublėtosios keramikos, ant Mindaugo sosto piliakalnio įtvirtinta gyvenvietė bei atviro tipo gyvenvietės Pajautos slėnyje. I a. po Kr. viduryje ramų Kernavės gyvenimą nutraukė Didžiojo tautų kraustymosi įvykiai. Mediniai įtvirtinimai ir pastatai ant centrinio Aukuro kalno piliakalnio buvo sudeginti, kul-

tūriniame sluoksnyje rasta keliasdešimt klajokliams būdingų trisparnių strėlių antgalių. Šis užpuolimas siejamas su hunų prasiskverbimu į Lietuvą. Tuo pačiu metu apleidžiamos gyvenvietės Pajautos slėnyje. Šiuo atveju lemiamą vaidmenį suvaidino ne staigūs priešų antpuoliai, bet ryškus klimato pablogėjimas. Pakilo gruntinio vandens lygis, gyventi slėnyje pasidarė nebeįmanoma, todėl naujos gyvenvietės kūrėsi viršutinėje terasoje, šalia piliakalnių.

3. (V a. vid.–XII a.) Piliakalniai–slėptuvės – Mindaugo sostas ir Lizdeikos kalnas (iki II tūkstantmečio pradžios), Aukuro kalnas (iki I tūkstantmečio paskutiniojo ketvirčio). I tūkstantmečio pabaigoje – ankstyvoji feodalinė pilaitė ant Aukuro kalno piliakalnio. Nuo II tūkstantmečio pradžios – pilis ant Aukuro kalno piliakalnio, priešpiliai ant Mindaugo sosto ir Lizdeikos kalno piliakalnių. Neįtvirtintos gyvenvietės ant Pilies kalno piliakalnio bei 4-ojoje antsalpinėje Neries terasoje, šalia Lizdeikos kalno piliakalnio. Šiam laikotarpiui taip pat priklauso Kernavės pilkapynas, priskiriamas vėlyvajam geležies amžiui.

III a.–V a. viduryje Kernavėje jau formuojasi gynybinis kompleksas, labai glaudžiai susijęs su didelėmis neįtvirtintomis gyvenvietėmis Pajautos slėnyje. Veikiausiai pagrindinė įtvirtinta gyvenvietė buvo ant Aukuro kalno piliakalnio, greta jos, ant Mindaugo sosto piliakalnio, išaugo panaši gyvenvietė. Šiose įtvirtintose gyvenvietėse buvo nuolat gyvenama, taip pat jos turėjo tapti prieglobsčiu ir gynybos vieta daugeliui gyventojų priešų antpuolių metu.

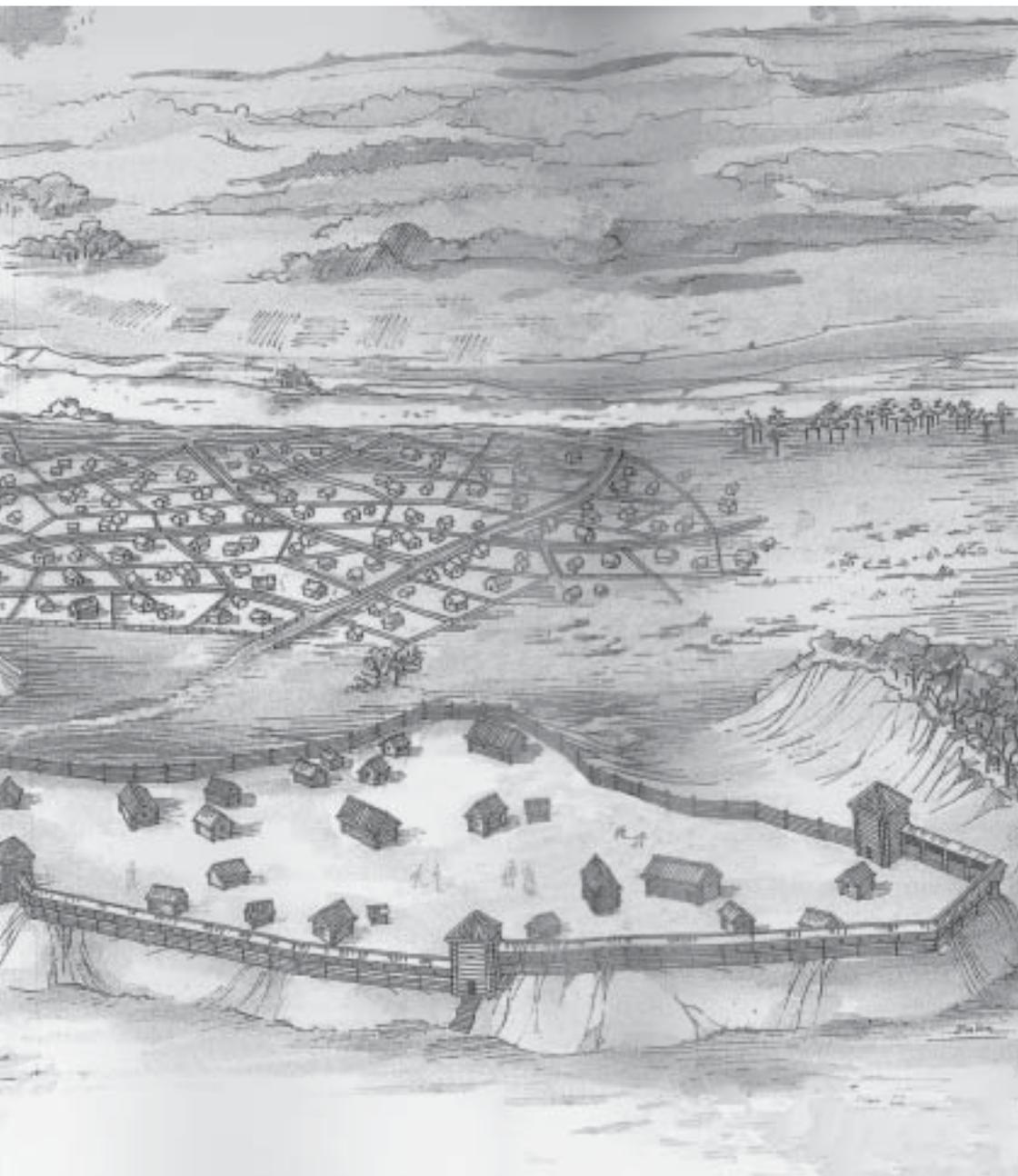
4. (XIII a.–1390 m.) Kunigaikščio rezidencija – pilis ant Aukuro kalno piliakalnio, įtvirtinti priešpiliai ant Mindaugo sosto ir (tikriausiai) Lizdeikos kalno piliakalnių, neiškios paskirties Žvalgakalnio piliakalnis, įtvirtinta Aukštutinio miesto dalis ant Pilies kalno piliakalnio, neįtvirtinta Aukštutinio miesto dalis 4-ojoje antsalpinėje Neries terasoje, į šiaurę nuo Lizdeikos kalno piliakalnio, Žemutinis miestas Pa-

jautos slėnyje (1 pav.). Šiam laikotarpiui taip pat priskiriamas Kernavės–Kriveikiškių kapinynas, datuojamas XIII a. antroje puse–XIV a.

Apie XII–XIII a. senasis gentinis centras tampa stambia feodالية pilimi. Ant Aukuro kalno piliakalnio išsikūrė kunigaikščio rezidencija, kiti piliakalniai atliko gynybinę funkciją. Šalia piliakalnių apsigyveno amatininkai ir pirkliai. XIII a. viduryje Kernavė įgavo visus feodalinio miesto požymius. Viršutinėje miesto dalyje, Pilies kalno piliakalnio teritorijoje, greičiausiai gyveno kunigaikščio dvarui dirbę amatininkai – čia nepastebėta siauresnės amatų specializacijos. Apatiniame mieste, Pajautos slėnyje, tyrinėjimų metu aptiktos specializuotos amatininkų sodybos: kauladirbio, juvelyro ir kt. Mieste susiformavo gatvių, vedančių link Neris, tinklas. Kiekvienoje aukštomis tvoromis aptvertoje sodyboje stovėjo keli pastatai – gyvenamasis namas ir 2–3 dirbtuvės. Sodybos sklypas užimdavo nuo 7 iki 9 arų. Šalia miesto, Kriveikiškėse, viršutinėje terasoje, buvo pagrindinės miestiečių bendruomenės kapinės. Laidojimo papročiai bei aptiktos įkapės atspindi ne tik paskutinės Europoje pagoniškos valstybės tradicijas, bet ir aplinkinių kraštų krikščioniškosios kultūros įtaką.

XIII–XIV a. piliakalnių kompleksas buvo ankstyvojo Kernavės miesto administracinis ir gynybinis branduolys. Jame galima išskirti keturias pagrindines funkcines zonas: rezidencinę-gynybinę (Aukuro kalno piliakalnis), gynybinę (Mindaugo sosto ir tikriausiai Lizdeikos kalno piliakalniai po 1365 m.), gynybinę-gyvenamąją (du čia paminėti piliakalniai iki 1365 m. ir Pilies kalno piliakalnis per visą laikotarpį) ir gynybinę-žvalgybinę (Žvalgakalnis). Šiuo atveju labiausiai diskutuotinas Mindaugo sosto piliakalnio funkcijų kitimas XIV a.





1 pav. XIII–XIV a. Kernavės pilies ir miesto rekonstrukcinis piešinys.
Autorius – Aleksas Luchtanas, dailininkė – Dalia Grigonienė

Ilgiausias viduramžių Kernavės klestėjimo laikotarpis – XIII a. paskutinis ketvirtis–XIV a. pirma pusė. Tuo metu Kernavė buvo ne tik vienas stambiausių Lietuvos etninės kultūros centrų, bet ir Didžiojo kunigaikščio rezidencija. XIV a. viduryje ir antroje pusėje Kernavės vaidmuo mažėja. Ypač katastrofiškai miestui buvo 1365 m. kryžiuočių antpuolio padariniai. Gaisrų ir sugriovimų pėdsakai ryškūs daugelyje tyrinėtų Kernavės archeologinių paminklų. Pilių gynybinė sistema po sugriovimų taip ir nebuvo visiškai atkurta. Dar vienas 1390 m. kryžiuočių antpuolis galutinai sugriovė senąją Lietuvos sostinę – ji ilgiems šimtmečiams liko tik buvusios valstybės simbolis. Po paskutinio antpuolio miestas ir pilys jau niekuomet nebuvo atstatyti. Gyventojai paliko slėnį ir kūrėsi viršutinėje upės terasoje, dabartinio miestelio teritorijoje. Senojo miesto lieknas gana greitai paslėpė storas šašinis (aliuvinis) žemių sluoksnis, puikiai užkonservavęs visas organines medžiagas, kartu ir miestelėnų gyvenimo pėdsakus. Skirtingai nuo daugelio kitų viduramžių paminklų, Pajautos slėnyje bei piliakalniuose gyvybė, kaip ir bet kokia juos ardanti ūkinė veikla, nutrūko staiga. Taip susiklosčius istorijai, Kernavėje nuo pat XIV a. pabaigos piliakalniai, jų bei miesto kultūriniai sluoksniai išliko nepalieti ir iki mūsų dienų išsaugojo neįkainojamą informaciją.

4. Kernavė XIII–XIV a. rašytiniuose šaltiniuose

Žinių apie Kernavę XIII–XIV a. pateikia to meto rašytiniai šaltiniai – kaimyninių kraštų metraščiai ir kronikos. Juose minimi istoriniai įvykiai, kurių dalis tiesiogiai atsispindi archeologinių tyrinėjimų medžiagoje. Kernavės istoriją liudijančius rašytinių šaltinių duomenis savo diplominiame darbe yra apibendrinusi J. Adomaitytė²⁸.

²⁸*Adomaitytė J.* Kernavės istorija rašytinių šaltinių duomenimis. Diplominis darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Archeologijos ir etnologijos katedra. 1992.

Pirmą kartą Kernavės vardas minimas XIII amžiaus „Eiliuotojoje Livonijos kronikoje“²⁹. Kronikininkas eiliuotame tekste mini 1279 metais įvykusį Livonijos ordino žygį į Lietuvą, taip pat ir Kernavę, kunigaikščio Traidenio žemę. Tuomet Kernavės užimti priešams nepavyko, kalavijuočiai nusiaubė tik jos apylinkes.

Livonijos riterių žygį iki pat Kernavės mini ir Hermanas Vartbergė, nurodantis kitą datą – 1278 metus³⁰.

1290 m. Rygos miesto skolų knyga patvirtina, kad Kernavės pirkliai prekiaavo su kaimyniniais kraštais³¹. Knygoje buvo fiksuojami iš įvairių šalių atvykusių pirklių, 1286–1352 metais prekiausių Rygoje, kreditiniai-prekybiniai santykiai. Joje minimi Kernavės pirkliai Rameizė ir Studilė.

Kernavė, būdama stambus lietuvių gynybinis centras, kovoje su Kryžiuočių ordinu pateko į 1384–1402 m. Ordino žvalgų sudarytus Lietuvos kelių aprašus (vegeberichtus), 1863 metais istoriko Teodoro Hiršo paskelbtus Leipcige išleistame Prūsijos istorijos šaltinių rinkinyje³². (Šią publikaciją į lietuvių kalbą išvertė Juozas Jurginis³³.) Per Kernavę ėjo penki kryžiuočių maršrutai į pietrytinę Lietuvos dalį: 1) iš Kulvos į Maišiagalą; 2) nuo Nevėžio upės į Vilnių; 3) iš Vilkijos palei Nerį į Vilnių; 4) iš Romainių į Trakus ir Vilnių; 5) iš Labūnavos į Vilnių. Kelių aprašuose minimos kai kurios ir dabar egzistuojančios netolimų apylinkių gyvenvietės (Gelvonai, Labūnava, Paparčiai). Teigiama, kad krašte „yra gerų kelių ir pastoviui visko užtenka“. Daug dėmesio buvo skiriama brastų per upes aprašymui. Minimos net trys brastos per Nerį prie Kernavės: „Pirmoji brasta per Nerį aukščiau Kernavės tokiu atstumu, kad galima girdėti šauksmą, netoli nuo karaliaus būstinės; kita brasta nuo šitos brastos yra per du šauksmus, prie Sidaro kiemo“. Dar viena brasta buvo

²⁹*Livländische Reimchronik*. Livländische Reimchronik. Paderborn, 1889, p. 191.

³⁰*Livonijos kronikos*. Vilnius, 1991, p. 173.

³¹*Das Rigische Schuldbuch (1826–1352)*. St. Peterburg, 1872, p. 84–85.

³²*Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, 1861, Bd.2, 1863, Bd. 3, 1866. Leipzig, 1863.

³³*Kraštas ir žmonės*. Vilnius, 1983, p 8–41.

Neryje, „netoli Kernavės už pusės mylios prie vieno kalno, vadinamo Atažvalga“³⁴. Veikiausiai „Atažvalga“ vadinamas aukštas skardis, dabar žinomas Baltojo kalno vardu. Čia Neris gana sekli ir dabar, vasarą netgi iškyla salelės. Citatoje minėtas brastas tektų sieti su seklumomis ties Semeniškių kaimu, kur šiuo metu Neryje yra didelė sala.

Lietuvių kovos su Kryžiuočių ordinu neaplenkė ir Kernavės. 1365 m. kryžiuočiai surengė žygį į Lietuvą, kurio pagrindine priežastimi tapo Kęstučio sūnaus Butauto, norėjusio užimti Vilnių ir tapti Lietuvos valdovu, perbėgimas pas kryžiuočius³⁵: „1365 m. šv. Jokūbo – liepos 25 d. – Kęstučio, lietuvių karaliaus, sūnus pagonis su 15 raitelių atvyko į Karaliaučiaus pilį, kur buvo pakrikštytas Henriku. Imperatorius jį paskelbė kunigaikščiu, o svečiai iš Vokietijos padovanojo jam daug dovanų. Tapęs krikščionimi jis Marijos Dangun Ėmimo dieną (rugpjūčio 15 d.) nuvedė didįjį magistrą į visa niokojantį žygį lietuvių žemėn, maždaug ties Vilniaus ir Ukmergės pilimis, jis sudegino Kernavės ir Maišiagalos pilis. Ten užtruko dvylika dienų, išsivedė daug belaisvių, daug lietuvių išžudė“³⁶.

1390 metų pradžioje prie Kernavės artėjo didžiulė Kryžiuočių ordino ir jo sąjungininkų kariuomenė, vadovaujama maršalo Engelharto Rabės. Ordino pusėje šį kartą kariavo ir Vytautas. Sąjungininkai užėmė Maišiagalą. Kernavės gynėjai patys padegė pilį, priešpilius ir pasitraukė. Šio žygio metu žuvo daug Ordino riterių, daug lietuvių buvo paimta į nelaisvę. Torūnės analuose ir Dietmaro bei Jono iš Posilgės kronikose teigiama, kad šiame kryžiuočių žygyje dalyvavo net 40 tūkstančių žmonių³⁷.

XIV a. Kernavės miesto ir pilių kultūriniame sluoksnyje akivaizdūs dviejų didelių gaisrų pėdsakai. Ypač ryškūs su 1365 m. kryžiuočių antpuoliu siejami gaisrų padariniai.

³⁴Ten pat, p. 28–30

³⁵Kučinskas A. Kęstutis. V., 1998, p. 77–78.

³⁶*Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 2, 1863, s. 554; Bd. 3, 1866, s. 594–585; *Livonijos kronikos*. Vilnius, 1991, p. 188.

³⁷*Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 2, 1863, s. 641; Bd. 3, 1866, s. 162.

Po 1390 metų gaisro pilis daugiau nebuvo atstatyta. Žemutinis miestas nesudegė, tačiau buvo apleistas, užklotas didelio pavasarinio Neries potvynio nešmenimis ir nuo piliakalnių šlaitų nuplautos žemės sluoksniu. Esant aukštam gruntinio vandens lygiui, po susidariusiu durpingu sluoksniu puikiai užsikonservavo organinės medžiagos.

XIV a. pabaigoje tarp kitų Lietuvos miestų (Vilniaus, Kauno, Senųjų ir Naujųjų Trakų, Ukmergės, Maišiagalos, Perlojos, Punios, Krėvos) Kernavė minima „Rusų miestų sąrašė“³⁸. Ipatijaus metraštyje, rašytame XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje, išliko trumpa žinutė apie tai, kad Gediminas pradėjo valdyti Naugarduką ir Kernavę³⁹.

Rašytiniai šaltiniai pateikia duomenų ir apie paskutinįjį dalinės Kernavės kunigaikštystės valdovą – Jogailos brolių Vygandą. 1386 m. savo privilegija Jogaila skyrė jį Kernavės kunigaikščiu⁴⁰. 1388 m. Vygandas prisiekė karaliui ir jo žmonai Jadvygai⁴¹.

Po 1390 m. žygio Kernavės pilis kronikose daugiau neminama. XIV–XV a. sandūroje pradėjo plėstis ketvirtojoje Neries terasoje (dabartinėje vietoje) esantis miestelis. Tačiau atsikūrusi Kernavė savo ankstesnės svarbos jau niekada nebeatgavo.

Rašytiniai šaltiniai patvirtina svarbų Kernavės vaidmenį ankstyvosios Lietuvos valstybės istorijoje, paaiškina ir leidžia tiksliai datuoti archeologinių tyrinėjimų metu atsekamus didelių priešų antpuolių ir sugriovimų pėdsakus.

³⁸ *Новгородская полная летопись старшего и младшего изводов*. Москва–Ленинград, 1950, с. 476.

³⁹ *Полное собрание русских летописей*. Т.2. Санкт-Петербург, 1843, с. 227.

⁴⁰ *Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów*. T.1. Wilno, 1860, s. 262.

⁴¹ *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376–1430)*. Cracoviae, 1882, p. 14–15.

5. Piliakalnių įtvirtinimai, pastatai, kovų pėdsakai ir ginklai

Kernavės piliakalnių kompleksas pradėtas apgyvendinti gana anksti. Jau II tūkst. pr. Kr. pabaigoje žmonės gyveno Pilies kalno piliakalnio teritorijoje. Tai veikiausiai buvo neįtvirtintos gyvenvietės. Maždaug Kristaus gimimo laikotarpiu buvo apgyvendintas Aukuro kalno, IV–V a. – Mindaugo sosto piliakalniai. Tikriausiai tada buvo apgyvendintas ir ligi šiol netyrinėtas Lizdeikos kalno piliakalnis. Intensyviausiai piliakalniai naudoti XIII–XIV a.

Piliakalniai buvo palaiptams tvirtinami, o po didžiausių antpuolių ir visiško sugriovimo atliekami didelės apimties rekonstrukciniai darbai. Didžiausius atstatymo darbus teko atlikti po 1365 m. kryžiuočių ir jų sąjungininkų antpuolio.

Gamta teikė Kernavei pakankamai patikimą apsaugą. Pagrindinę įtvirtintą gyvenvietę, o vėliau ir piliakalnį-slėptuvę bei feodalinę pilį įrengus Aukuro kalno piliakalnyje, jį iš trijų pusių supo gretimi piliakalniai. Labai tikėtina, kad krantinio piliakalnio požymių turintis Mindaugo sosto piliakalnis iš pradžių nuo gretimos aukštumos nebuvo visiškai atskirtas ir tik vėliau buvo iškastas didžiulis juos skiriantis griovys. Krantinio tipo Lizdeikos piliakalnis nuo gretimos aukštumos atskirtas grioviais ir pylimu, kuriam įrengti reikėjo palyginti nedaug darbo. Anksčiausiai pradėtas naudoti ir vėliausiai įtvirtintas Pilies kalno piliakalnis – XIII–XIV a., veikiausiai tik XIV a. sustiprintas pylimu. Šiam menkiausiai gamtos apsaugotam piliakalniui įtvirtinti prireikė didžiulių darbo sąnaudų, sutelkti daug žmonių. Tai tapo įmanoma tik susiformavus valstybei. Nuo Pajautos slėnio pusės piliakalnių prieigas saugojo Neris ir didelės pelkės rytinėje ir vakarinėje slėnio dalyse.

Panaudodami turimus archeologinių tyrimų duomenis trumpai aptarsime visuose piliakalniuose buvusius įtvirtinimus bei statinius, jų vietą Kernavės gynybiniame komplekse.

1 etapas (I a. pr. Kr.–II a.)

Šiuo laikotarpiu apgyvendintas Aukuro kalno piliakalnis – centrinis Kernavės piliakalnių komplekse. Piliakalnio šlaitai statūs, nuo 13 m (šiaurinėje pusėje) iki 18 m (pietinėje pusėje) aukščio. Aikštelės ilgis – 53 m, plotis – 20 m. Seniausiojo brūkšniuotosios keramikos kultūrai priskiriamo kultūrinio sluoksnio pėdsakų aptikta piliakalnio aikštelės pakraščiuose ir šlaite. Aikštelės pakraščiuose (išskyrus rytinį ir pietrytinį šlaitus) yra siaurų (apie 1,0–1,2 m pločio) terasėlių liekanos. Dalis šių terasėlių nuslinkusios arba užpiltos žemių sluoksniu vėlesniais laikais lyginant ir plečiant aikštelę. Pietinėje terasėlėje, esančioje apie 1,5 m žemiau aikštelės viršaus, bei piliakalnio šlaite rasti stulpinės konstrukcijos pastato likučiai. Panašu, jog tai yra dalis ilgojo pastato, juosusio visą aikštelę arba bent jau jos dalį. Pastatas pastatytas ant tvirto molingo grunto, sienos – iš į žemę kas 0,8–1,1 m įkastų stulpų, tarpai tarp jų užpildyti 12–20 cm storio vertikaliai sustatytais rąsteliais, apie 6 cm storio šakomis ir jaunų medžių kamienais. Tokios sienos buvo apdrėbtos moliu, kuriame būta įvairių organinių priemaišų, šiaudų ir, atrodo, mėšlo likučių. Sienų pėdsakai – stulpavietės ir apdegusio molio tinko, kuriame atsipaudė rąstelių ir šakų kontūrai, griuvėsiai. Laikantieji stulpai buvo 20–25 cm skersmens, įkasti iki 40 cm gylio duobėse, apdėti akmenimis. Sienos buvo drėbtos moliu ne tik iš lauko, bet ir iš vidaus. Pagal molio tinko likučius matyti, kad sienų tinkas patalpų viduje buvo kruopščiai išlygintas rankomis. Pastato sienoje nuo piliakalnio aikštelės pusės buvo 0,9 m pločio tarpas – įėjimo vieta. Pastato sienos nuo aikštelės ir nuo piliakalnio šlaito pusės tokios pačios, tik arčiau šlaito buvusi siena papildomai sustiprinta – apatinė jos dalis iš išorės apipilta žemėmis, tiesa, neaišku, iki kokio aukščio. Iškart virš šio žemių pylimo prasidėjo status piliakalnio šlaitas.

Iš pastato konstrukcijos matyti, kad pastato išorinė siena buvo viso piliakalnio gynybinės sienos dalis. Tai pastebima ir kituose brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakal-

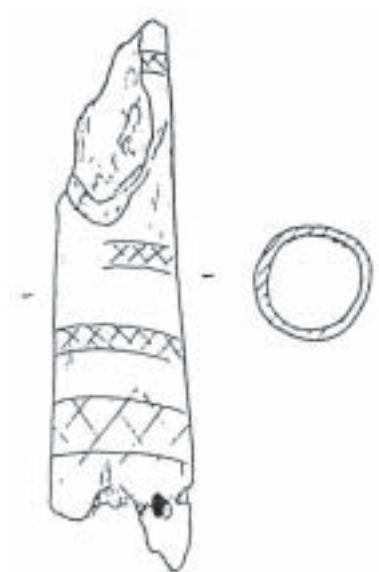
niuose – Aukštadvaryje, taip pat Mukukalnyje, Dievukalnyje (Latvija), Zborovičiuose (Baltarusija). Zborovičiuose kaip išorinė ilgojo pastato siena buvo naudojamas piliakalnio pylimas⁴². Matyt, panašiais tikslais buvo sutvirtintos žemėmis ir ant Aukuro kalno piliakalnio stovėjusio pastato išorinės sienos. Kai kuriuose brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalniuose taip pat pastebima tendencija statyti pastatus piliakalnių šlaituose, geriau nuo vėjo apsaugotose vietose. Tai pažymima kalbant apie Aukuro kalno piliakalnio pietinio šlaito teritorijoje stovėjusio pastato dalį, kuri buvo labai gerai apsaugota nuo šiaurės vėjų.

Tirtos ilgojo pastato dalies plotis – 4 metrai, ilgis nenustatytas. Veikiausiai tai yra viena iš ilgojo pastato patalpų. Jos viduryje buvo įrengtas artimos ovalui formos 1,9 m ilgio, 0,9 m pločio židiny su 10–15 cm pločio akmenų voleliu pakraščiuose.

Pastato viduje rasta gana nemažai I–II a. datuojamų dirbinių, dalis jų buvo visiškai sveiki. Rasta nedaug ginkluotės fragmentų. Aptiktas vienas masyvus raginis strėlės antgalis (2 pav.) bei kito antgalio viršūnė. Pirmojo antgalio ilgis – 7 cm, plotis – iki 1,9 cm. Antgalio smaigalys padarytas įstrižai nusklembus rago galą. Įmovoje iš abiejų pusių išgręžtos skylutės vinutėms, kuriomis antgalis tvirtintas prie medinio kotelio. Antgalis ornamentuotas trimis siauresnėmis ir viena platesne juoste. Antrojo antgalio rasta tik viršūnė. Gali būti, jog tai ietigalio viršūnė. Panašus raginis ietigalis rastas I tūkstantmečiu prieš Kr. datuojamame Narkūnų piliakalnio sluoksnyje⁴³. Taip pat I a. pr. Kr.–II a. periodui skirtinas labai sunykęs geležinis įtveriamasis strėlės antgalis sunykusia įkote. Antgalis plokščias, karklo lapą primenančios formos. Antgalis rastas viename sluoksnyje su raginiais antgaliais. Dėl radinio sunykimo sunku jį priskirti konkrečiam tipui.

⁴²Граудонис Я. Строительство на территории культуры штрихованной керамики // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985, с. 141.

⁴³Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1995, p. 108.



2 pav. Raginis I–II a. strėlės antgalis, rastas Aukuro kalno piliakalnyje

2 etapas (III a.–V a. vid.)

Didžioji gyventojų dalis aptariamo laikotarpio Kernavėje gyveno didelėse neįtvirtintose gyvenvietėse, išsikūrusiose Pajautos slėnyje, dešiniajame Neries krante. Jos užėmė platų pakrantės ruožą nuo vakarinės slėnio dalies iki Semeliškių kaimo ir tęsėsi toliau į rytus link dabartinio Vilniaus rajono Grabijolų kaimo. Pagrindinis Aukuro kalno piliakalnio gynybinis objektas – atkurta įtvirtinta gyvenvietė. Panaši gyvenvietė įkurta ir ant Mindaugo sosto piliakalnio. Piliakalnius ir gyvenvietes Neries krante jungė per pelkėtą vidurinę Pajautos slėnio dalį nutiestas medinis kelias – medgrinda, kuris buvo svarbus kernaviškiams saugantis prieš. Šiuo keliu antpuolio metu gyventojai galėjo greitai pasitraukti iš neįtvirtintų gyvenviečių į piliakalnius.

Gyvenimas Aukuro kalno piliakalnio teritorijoje atgijo apie IV a. Šiam laikotarpiui priskirtini menki statinių liku-

čiai, ankstyvoji grublėtoji keramika, įvairūs dirbiniai. III a.–V a. viduryje čia buvo įtvirtinta gyvenvietė. Šiam laikotarpiui derėtų priskirti piliakalnio aikštelės pakraštyje bei pietrytiniame šlaite suklotam šlaitui sustiprinti skirto keturių sluoksnių akmenų grindinio apatinį sluoksnį. Taip pat rasta gana daug įvairaus dydžio stulpaviečių, dalį kurių reikėtų priskirti IV a.–V a. viduryje čia stovėjusiems pastatams ir įtvirtinimams. Vis dėlto akivaizdu, jog aptariamo laikotarpio piliakalnio kultūrinis sluoksnis labai menkas – tai stulpavietės, nesudarančios aiškesnės sistemos, ir degusių sluoksnis, daugelyje vietų nukastas arba permaišytas vėlesnių laikų statybų metu. Čia stovėję pastatai sudegė V a. priešų antpuolio metu. Tai liudija minėtasis gaisro sluoksnis, jame surasti trisparniai lanko strėlių antgaliai, suskaldyti žmonių kaulai, sudegę grūdai, perdegusi keramika.

Apie III–IV a. gyvenvietę įkurta ir ant Mindaugo sosto piliakalnio, kuris yra piliakalnių komplekso šiaurinėje dalyje. Šio piliakalnio šlaitai statūs – 20–23 m aukščio. Aikštelės ilgis – 57 m, plotis – iki 17 m. Jos šiauriniame gale yra nupjauto kūgio pavidalo 5 m aukščio pylimas. Šiaurinio šlaito aukštis su pylimu – 15 m.

Mindaugo sosto piliakalnyje gyvenvietės pėdsakai gana ryškūs. Vietomis rastos pagal pakankamai aiškų planą išdėstytos stulpaviečių grupės, leidžiančios atsekti pastatų kontūrus. Įtvirtinimų pėdsakų rasti nepavyko. Tačiau kažkokie įtvirtinimai (bent jau stačių rąstų tvora) turėjo būti, nes piliakalnio aikštelėje stovėjo gyvenamieji pastatai. Vargu ar žmonės būtų statę būstus ant piliakalnio, kuri nuo gretimų aukštumų skiria gilios griovos, kur susisiekimas su aplinkine teritorija nepatogus, jei piliakalnis nebūtų teikęs papildomos apsaugos. Ant gretimo, gerokai žemesnio Aukuro kalno piliakalnio buvo įtvirtinta gyvenvietė. Jo saugumas bei gynybinis pajėgumas gerokai sumažėtų priešui užėmus Mindaugo sosto piliakalnį – nuo jo labai patogu apšaudyti visą Aukuro kalno piliakalnį. Taip ir atsitiko V a. – kaip parodė tuomet įvykusio klajoklių antpuolio metu į Aukuro kalno pilia-

kalni išmigusių strėlių antgalių padėties analizė, dalis strėlių buvo paleistos nuo Mindaugo sosto piliakalnio. O Mindaugo sosto piliakalnyje išmigusių strėlių trisparnių antgalių nerasta. Tai nerodo, kad šio piliakalnio gyvenvietė visiškai nebuvo įtvirtinta ir jos net nereikėjo apšaudyti. Tikriausiai puolimas buvo labai staigus, todėl nestipriai įtvirtinta gyvenvietė buvo užimta lengvai ir greitai, o vėliau padegta.

Pagal išlikusias stulpavietes pavyko rekonstruoti vieną piliakalnio aikštelės vakarinėje dalyje stovėjusį pastatą. Jis buvo nedidelis – 3,5x3,5 m, karkasas – stulpinės konstrukcijos. Kampuose buvo įkasti 20–25 cm skersmens rąstai, perpinti šakomis, taip išpintos sienos apdrėbtos molium. Stogas galėjo būti dvišlaitis arba keturšlaitis, žemai nuleistas. Pastate rastas židiny⁴⁴. Panašiai turėjo atrodyti ir kiti piliakalnio pastatai. Ant Mindaugo sosto, kaip ir Aukuro kalno, piliakalnio pastatai ir įtvirtinimai sudegė V a. įvykusio antpuolio metu. Tai liudija gausus degusių sluoksnis žemiausiame kultūrinio sluoksnio horizonte.

Medgrinda – vienintelis Lietuvoje plačiau tyrinėtas I tūkstantmečio po Kr. medinis kelias, rastas vidurinėje Pajautos slėnio dalyje, buvusios senvagės vietoje. Sprendžiant pagal negausią medžiagą (ankstyvosios grublėtosios keramikos šukę) bei bendrą medgrindos ir gretimų paminklų topografiją, ji priskirtina III a.–V a. vid. laikotarpiui. Medgrinda,ėjusi per negyvenamą pelkėtą vidurinę Pajautos slėnio dalį, jungė gyvenvietę, išikūrusią Pajautos slėnyje, Neries pakranteje, ir piliakalnių kompleksą. Ji suklota labai tvarkingai iš 2,3–2,7 m ilgio, 8–13 cm pločio pušinių rąstelių. Tarpai tarp jų labai nedideli. Medgrinda veikiausiai įrengta III a. pradžioje, kai buvo įkurta didelė gyvenvietė Pajautos slėnyje bei susidarė palankios gamtinės sąlygos ją įrengti. Apie 200 metus atšilo klimatas ir krito upių, ežerų bei pelkių vandens lygis⁴⁵.

⁴⁴*Kulikauskienė R.* Ką slepia Kernavės piliakalniai // Mokslas ir gyvenimas, Nr. 3, Vilnius, 1984, p. 13–14.

⁴⁵*Медведев А. М.* Поселения культуры штрихованной керамики Беларуси (некоторые экономические и социальные аспекты в расселении) // Гістарычна – архэалагічны зборнік. Т.3. Мінск, 1994, с. 77.

Pelkė Pajautos slėnyje tapo seklesnė. Manytume, jog medgrinda buvo klojama taip: numatytoje jos trasoje klojami nupjautų nendrių pluoštai, kurie, kiek įmanoma, slegiami ir lyginami, o ant jų dedami pušiniai rąsteliai. Po medgrinda, tarp jos ir natūralaus grunto (žvyro – buvusio senvagės dugno), yra apie 0,4–0,5 m storio durpių su stambiais, nevisiškai supuvusiais nendrių gabalais sluoksnis. Nendrės, būdamos atsparios drėgmei, vandenyje lėtai puvo ir buvo pakankamai tvirtas pagrindas virš jų suklotai medgrindai. Abi pus medgrindos taip pat augo pelkiniai nendrynai. Medgrinda buvo intensyviai naudojama – rąstelių gruntinė dalis apvali, o viršutinė dalis tarsi suplokštėjusi, lyg nusitrynusi nuo intensyvaus arba ilgą laiką trukusio pėsčiųjų judėjimo. Tai liudija, kad medgrinda nebuvo tiktai antpuolių metu gyventojams iš gyvenvietės į piliakalnius pasitraukti skirtas slaptas kelias (juoba kad tirtoji medgrindos dalis beveik tiesi, be staigių vingių, būtinų slaptiems keliams), bet pagrindinė tarp gyvenvietės ir piliakalnių komplekso einanti susisiekimo arterija. Ji neteko reikšmės ir buvo apleista, o vėliau sunyko pelkėje po V a. klajoklių antpuolio, kai žmonės nebegyveno Pajautos slėnyje.

Kernavės gynybinis kompleksas labai didelį sukrėtimą patyrė apie V a. vidurį įvykusio klajoklių antpuolio metu. Šio antpuolio pėdsakų aptikta Aukuro kalno piliakalnyje ir (gana neryškūs) Mindaugo sosto piliakalnyje bei Pajautos slėnyje. Aukuro kalno piliakalnyje rastas intensyvaus gaisro paliktas sluoksnis, perdegusios grublėtosios keramikos, suanglėjusių grūdų, senyvo amžiaus vyro apatinis žandikaulis, 6–7 metų amžiaus vaiko suskaldytas apatinis žandikaulis. Aukuro kalno piliakalnyje aptikta 14 trisparnių strėlių antgalių (3 pav.), būdingų visų pirma hunams ir jiems artimoms klajoklių tautoms. Tokio tipo strėlių antgaliai, pasižymintys puikiomis aerodinaminėmis savybėmis ir didele kaunamąja galia, Eurazijos stepėse žinomi nuo paskutiniųjų a. pr. Kr. iki X a. Šis radinių kompleksas sietinas su vienu iš hunų būrių V a. viduryje surengtų žygių į baltų žemes. Šio žygio pėd-

sakų aptinkama ne tik Kernavėje, bet ir Aukštadvaryje, Plinkaigalyje ir kitur. Spėjama, kad Kernavėje pirmiausia buvo užimta silpnai įtvirtinta Mindaugo sosto piliakalnio gyvenvietė, o vėliau nuo jo ir nuo tuo metu neapgyvendinto Pilies kalno piliakalnio bei Pajautos slėnio pusės (tai rodo išmigusių į žemę strėlių antgalių išsidėstymas) buvo apšaudyta ant Aukuro kalno piliakalnio stovėjusi įtvirtinta gyvenvietė⁴⁶. Po to gyvenvietė buvo sudeginta. Tai liudija degėsių sluoksnis, jame aptikti suskaldyti žmonių kaulai, nulūžęs kovos peilio, galbūt priklausiusio hunų kariui, galas, taip pat siauraašmenio geležinio kirvio nuskilęs ašmenų fragmentas. Tikėtina, kad dalis žmonių smulkesnių kaulų sudegė, sunyko ir neidentifikuoti. Be abejonės, Aukuro kalno piliakalnyje įsitvirtinę Kernavės gyventojai gynėsi, antraip nebūtų buvę reikalo apšaudyti piliakalnį. O štai Mindaugo sosto piliakalnyje rastas gaisro sluoksnis, tačiau nerasta trisparnių strėlių antgalių. III a.–V a. pirmosios pusės gyvenvietėse Pajautos slėnyje taip pat pastebėta, kad jos apleistos staiga: palikta daug buities daiktų, puodai sudužę tose vietose, kur stovėjo, randami ištisi jų šukių lizdai. Manytume, kad Kernavės antpuolio schema buvo tokia: veikiausiai nuo Aukštadvario atjoję klajokliai persikėlė per Nerį, tačiau buvo laiku pastebėti, todėl bent jau dalis Pajautos slėnyje buvusių gyvenviečių gyventojų spėjo išsislapstyti aplinkiniuose miškuose ir pelkėse, o kiti įsitvirtino Aukuro kalno piliakalnyje ir kartu su čia gyvenančiais žmonėmis gynėsi. Ant Mindaugo sosto piliakalnio buvusi gyvenvietė nebuvo ginama arba pasipriešinta silpnai, todėl šis piliakalnis be didelio vargo buvo užimtas. Atkakliausiai priešinosi Aukuro kalno piliakalnio gynėjai. Šią įtvirtintą gyvenvietę priešai apšaudė, puolė ir paėmė šturmu, apiplėšė ir padegė, o gyventojus išžudė.

⁴⁶Духтан А. Б. Война V века в Литве // Гістарычна – археалагічны зборнік. Т.11. Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў. Мінск., 1997, с. 15–20.



3 pav. Geležinis trisparnis
strėlės antgalis, rastas Aukuro
kalno piliakalnyje

Šis klajoklių antpuolis nepakeitė etninės gyventojų sudėties – grįžo gyvi likę gyventojai, kurie atstatė Aukuro kalno, Mindaugo sosto ir tikriausiai Lizdeikos kalno (archeologų netyrinėtame) piliakalnių įtvirtinimus. Gyvenvietės Pajautos slėnyje nebuvo atstatytos: gyventojai išikūrė saugesnėse vietose – ant Pilies kalno piliakalnio ir aukštumoje šalia Lizdeikos kalno piliakalnio.

Visi III a.–V a. vid. laikotarpiui priskiriami ginklai taip pat rasti Aukuro kalno piliakalnyje. Tai – geležinis įmovinis ietigalis (4 pav.), vieno kovos peilio fragmentas bei vienas strėlės antgalis (neskaitant klajokliams priskiriamų trisparnių antgalių).

Ietigalis lauro lapo formos briaunota plunksna, 19 cm ilgio. Plunksnos ilgis – 11 cm, plotis – 3,8 cm, storis – 0,7, įmovos ilgis – 8 cm, skersmuo – 1,9 cm. Remiantis V. Kazakevičiaus sudaryta klasifikacija, šis ietigalis priskirtas 1A tipui. Tokio tipo ietigaliai, datuojami I tūkstantmečio pirmąja puse, dažniausiai randami Vakarų Lietuvos kapinynuose, apie III a. datuojamuose kapuose. Pavienių tokio tipo ietigalių taip pat yra aptikta arčiau Rytų Lietuvos, Biržų, Rokiškio rajonuose⁴⁷. Aukuro kalno piliakalnyje rastą ietigalį galima skirti šiam tipui, tačiau gali būti, kad tai yra vėlesnių laikų dirbinys, tik savo forma panašus į aptarto tipo ietigalius.

⁴⁷ *Казакевичюс В.* Оружие балтских племён II–VIII веков на территории Литвы. Вильнюс, 1988, с. 22–24.



4 pav. Geležinis įmovinis ietigalis, rastas Aukuro kalno piliakalnyje

Įtveriamasis lanko strėlės antgalis yra pailgo rombo formos plokščia plunksna, su nežymiu laipteliu ties perėjimu tarp plunksnos ir įkotės. Antgalio ilgis – 8,1 cm, plotis – 2 cm, storis – 0,2 cm. Šis antgalis tipologiškai artimas V. Kazakevičiaus išskirtam B tipui, datuojamam I tūkstantmečio pirmąją puse. Artimiausi aptariamo antgalio analogai rasti Aukštadvario piliakalnyje⁴⁸.

Masyvaus kovos peilio išlikusios dalies ilgis – 8 cm, geležtės plotis – 2,6 cm, nugarėlės storis – 0,4 cm. Lietuvoje kovos peiliai apie III a. pirmiausia pradėti naudoti vakarinėje jos dalyje. I tūkstantmečio viduriu datuojamuose archeologiniuose paminkluose jie jau aptinkami ir Rytų bei Pietų Lietuvoje, tačiau yra retas radinys⁴⁹. Kernavėje šis peilio fragmentas rastas gaisro sluoksnyje, siejamame su klajoklių (greičiausiai hunų) antpuoliu V a. Šiame kontekste pakankamai įdomus yra norvegų archeologo G. Gjessingo teiginys, kad kovos pei-

lių išplitimas Europoje sietinas su hunų antplūdžiu Didžiojo tautų kraustymosi metu. Galbūt šis peilio fragmentas yra hunų kario kovos peilio, sulūžusio Aukuro kalno piliakalnio šturmo metu, dalis?

⁴⁸Ten pat, p. 65–67.

⁴⁹Ten pat, p. 85.

3 etapas (V a. vid.–XII a.)

Po V a. įvykusio priešų antpuolio vėl pradėtas naudoti Aukuro kalno piliakalnis. Deja, nėra galimybių tiksliau datuoti šio piliakalnio raidos etapų viduriniame (V–IX a.) bei vėlyvajame (X–XII a.) geležies amžiuje. Piliakalnyje rasta gana nemažai šio laikotarpio stulpaviečių, ūkinių duobių, įvairių radinių, tačiau dėl perstatymų, vykusių II tūkst. pradžioje–XIV a., aptariamo laikotarpio kultūrinis sluoksnis daugelyje vietų permaišytas arba sunaikintas.

Daugelis šiuo laikotarpiu datuojamų stulpaviečių yra 10–25 cm skersmens, iki 40 cm gylio, dalis jų sutvirtintos akmenimis. Tam tikri stulpaviečių sistemos pėdsakai, esantys aikštelės pakraščiuose, liudija, kad čia būta gynybinių įtvirtinimų. Tai, kad piliakalnis buvo vertinamas kaip svarbus gynybinis objektas, liudija aikštelės pietiniame ir pietrytiniame šlaituose esantys šlaitų tvirtinimo akmenų grindiniais pėdsakai. Čia aptikti keturi akmenų grindiniai, sukloti vienas virš kito. Apatinis sluoksnis klotas senajame geležies amžiuje, o likusieji – V–XII a. ir galbūt viduramžių pradžioje. Kai kurie smulkūs radiniai, aptinkami tarp grindinių, neprieštaruoja šiai prielaidai. Atrodo, kad tvirtinant šlaitus ir pertvarkant piliakalnį po V a. gaisro link šlaitų buvo nustumta dalis žemių kartu su kultūriniu sluoksniu iš centrinės piliakalnio dalies. Vidurinio geležies amžiaus sluoksnio likučiai priskirtini apatiniam kultūrinio sluoksnio horizontui, o vėlyvojo geležies amžiaus – viršutiniam kultūrinio sluoksnio horizontui. Veikiausiai aptariamo laikotarpio pradžioje Aukuro kalno piliakalnio pilaitėje–slėptuvėje nuolat nebuvo gyvenama. Ja rūpinosi aplinkinių kaimelių, tikriausiai egzistavusių (tačiau dar neaptiktų arba greičiausiai sunaikintų) dabartinio Kernavės miestelio teritorijoje ir apylinkėse, galbūt kai kuriose Pajautos slėnio vietose, gyventojai. Panašių piliakalnių–slėptuvių aptariamam laikotarpiu Lietuvoje būta gana nemažai. Sprendžiant pagal jų tyrinėjimų duomenis, ant piliakalnių stovėjusiomis medinėmis pilaitėmis naudojosi

aplinkinių kaimų bendruomenių žmonės. Jos buvo nuolat stiprinamos, remontuojamos, perstatomos, nes daugėjo tarp-gentinių susidūrimų, plėšikavimų, gerėjo karinė organizacija, tobulėjo ginklai. Be to, medinių gynybinių pilaikių sienų stulpai, rąstai puvo, kas keliolika ar keliasdešimt metų juos reikėjo perstatyti. Tokiose pilaitėse galėjo būti saugomos visos bendruomenės grūdų atsargos ir kt., o vėliau, piliakalniams-slėptuvėms tampant gentinės diduomenės pilimis-rezidencijomis, ir surinkta duoklė⁵⁰. I tūkstantmečio antrosios pusės kultūrinio sluoksnio likučiai piliakalnyje labai menki, tačiau tam tikri požymiai (ūkinės duobės bei kai kurie buitinės paskirties radiniai) leidžia spėti, kad paskutiniame I tūkstantmečio ketvirtyje šio piliakalnio, skirtingai nei Mindaugo sosto piliakalnio, teritorijoje vėl pradėta nuolat gyventi. Tai sietina su gentinės diduomenės išsiskyrimu, vykusiame apie IX–X a.⁵¹ Be abejonės, bendruomenės pilaitės-slėptuvės negalėjo iš karto pakeisti feodalinė pilis. Turėjo būti pereinamasis laikotarpis, kai bendruomeninius įtvirtinimus palaipsniui uzurpuoja turtingieji bendruomenės nariai, ilgainiui tapę kunigaikščiais. Veikiausiai toks procesas vyko ir Aukuro kalno piliakalnyje. Kada ant Aukuro kalno piliakalnio buvo pastatyta feodalinė pilis, sunku pasakyti. Tai įvyko X–XIII a., labiausiai tikėtina – XII–XIII a.

Nieko negalima pasakyti apie ant Mindaugo sosto piliakalnio nuo V a. vidurio iki II tūkstantmečio pradžios stovėjusius pastatus ir įtvirtinimus. R. Kulikauskienės nuomone, apie I tūkstantmečio vidurį žmonės piliakalnį apleido, o gyvenimas čia vėl atgijo tik II tūkstantmečio pradžioje⁵². Etapą, kai čia buvo pastatyta gerai įtvirtinta feodalinė pilis, piliakalnio tyrinėtoja datuoja IX–XIII a.⁵³ Vis dėlto labiau tikėtina, kad iki to laiko piliakalnis nebuvo visiškai apleistas,

⁵⁰Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). Vilnius, 1996, p. 12–15.

⁵¹Ten pat, p. 280–285.

⁵²Kulikauskienė R. Ką slepia Kernavės piliakalniai // Mokslas ir gyvenimas, Nr. 3, Vilnius, 1984, p. 14.

⁵³Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės priešaušriu. Vilnius, 2001, p. 360.

jame stovėjo pilaitė-slėptuvė, kurios pėdsakai sunaikinti įrengiant iki 1365 m. egzistavusią pilį – ant Aukuro kalno piliakalnio stovėjusios pagrindinės pilies priešpilį.

Geležies amžiaus neįtvirtinta gyvenvietė ant Pilies kalno piliakalnio atsiranda I tūkstantmečio viduryje. Į Neries (Pajautos) slėnį besileidžiantys piliakalnio šlaitai statūs, iki 30 m aukščio. Šiaurėje ir šiaurės vakaruose nuo gretimų aukštumų piliakalnį skiria 150 m ilgio pylimas, kurio aukštis aikštelės pusėje siekia 3,5–4 m, išorinėje pusėje – 5,5–6 m. Už jo yra griovys, kurio viršutinės dalies plotis – 20–25 m, gylis – 2,7–3,5 m. Piliakalnio aikštelė 180 m ilgio, 100 m pločio. Turimi archeologinių tyrinėjimų duomenys liudija, kad I tūkstantmečio pirmojoje pusėje piliakalnis nebuvo gyvenamas.

Gyvenvietė užėmė tik rytinę aikštelės dalį. Ankstyvojo etapo kultūrinis sluoksnis geriau išliko tik duobėse ir pirminio paviršiaus įdubimuose. Vidurinio geležies amžiaus laikotarpiui priklauso akmenimis išgrįsta ūkinė duobė ir daug didelių stulpaviečių. Aptikta gana panašių 25–30 cm skersmens, 20–40 cm gylio plokščiadugnių stulpaviečių – pastatų karkasą sudariusių stulpų liekanų. Stulpai buvo masyvūs, gana giliai įkasami į natūralų molingą piliakalnio paviršių. Šios stulpavietės sudaro dvi lygiagrečias viena kitai eiles, atstumas tarp eilių – 5–5,5 m, atstumas tarp stulpų eilėse – 0,3–0,7 m. Tai pastato, kurio ilgio nepavyko nustatyti, pėdsakai.

Gyvenimas Pilies kalno piliakalnio gyvenvietėje tęsėsi ir II tūkstantmečio pradžioje. Šio laikotarpio kultūrinio sluoksnio likučiai labai menki – aiškesnės sistemos nesudarantys stulpavietės ir keramikos fragmentai. Tuo laiku čia buvo neįtvirtinta gyvenvietė.

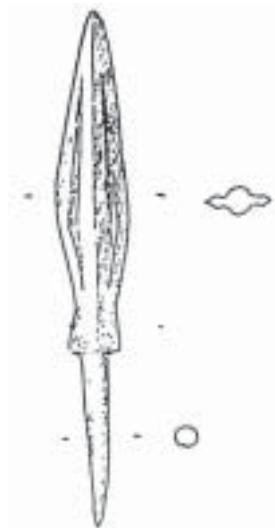
Apie V a. vid.–IX a. Kernavėje buvusius gynybinius įtvirtinimus, jų konstrukciją ir bendrą gynybinės sistemos struktūrą spręsti sunku dėl duomenų stokos. Veikiausiai to meto Kernavėje buvo 1–3 piliakalniai-slėptuvės. Jų likučiai sunaikinti pertvarkant Aukuro kalno ir Mindaugo sosto piliakalnius, R. Volkaitės-Kulikauskienės teigimu, IX–XII a.,

įrengiant čia pilį⁵⁴. Be abejonės, II tūkstantmečio pradžioje Kernavėje buvo įrengta pilis ant Aukuro kalno piliakalnio bei įtvirtintas Mindaugo sosto piliakalnio ir tikriausiai Lizdeikos kalno piliakalnio priešpilis. Apie Kernavę palietusius karinius konfliktus iki XIII a. neturime jokių duomenų. Kernavės, kaip vieno svarbiausių Rytų Lietuvos centrų, reikšmė tolydžio didėjo, tačiau spręsti apie to meto kernaviškių karinę organizaciją galime tik pagal bendras to meto karybos plėtros tendencijas (genties diduomenės išsiskyrimas ir su tuo susijęs kariaunos atsiradimas bei kt.). Tai ne vietinių, bet platesnių tyrinėjimų tema.

Ginklų, kuriuos neabejodami galėtume priskirti viduriniajam geležies amžiui (išskyrus minėtus V a. datuojamus radinius) Kernavėje nerasta. Galbūt vidurinio ir ypač vėlyvojo geležies amžiaus laikotarpiui būtų galima priskirti kai kuriuos strėlių antgalius, tačiau, norint tiksliau juos suklasifikuoti pagal tipus ir datuoti, reikalinga detali analizė.

Unikalusias ginkluotės pavyzdys, rastas Kernavėje, yra analogų Lietuvoje ir kaimyniniuose kraštuose neturintis bronzinis strėlės antgalis (5 pav.), aptiktas giliai įsmigęs į žemio smėlį Pajautos slėnyje, šalia Mitkiškių vienkiemio. Antgalio ilgis – 6,8 cm, plotis – 1 cm, storis – 0,7 cm. Antgalis lietas sudedamoje iš dviejų dalių formoje. Plunksna – suploto rombo skerspjuvio, jos šonuose yra grioveliai, skirti aerodinaminėms strėlės savybėms pagerinti. Ties perėjimu į apvalaus skerspjuvio smailėjančią įkotę yra nežymus laiptelis. Nustatyti antgalio kilmę ir chronologiją labai sudėtinga. Artimos formos antgaliai X–XI a. po Kr. buvo naudojami Pietų Sibire – Chakasijoje, Tuvoje, bet neatmetama prielaida, jog tai gali būti ir vietos meistro gaminy. Vis dėlto labiau tikėtina, kad šis antgalis priklauso strėlei, kuri pateko į Lietuvą iš kitų kraštų. Remdamiesi čia nurodyta artimų formų antgalių chronologija, šį antgalį skiriame vėlyvajam geležies amžiui.

⁵⁴Ten pat, p. 360–361.



5 pav. Bronzinis strėlės antgalis, rastas Pajautos slėnyje

Aukuro kalno piliakalnyje rastas įtveriamasis svaidomosios ieties antgalis lauro lapo formos plunksna, datuojamas vėlyvuuju geležies amžiumi. Jo ilgis – 11,8 cm, plunksnos plotis – 2,5 cm, storis – 0,7 cm. Lietuvoje ankstyviausios svaidomosios ietys atsirado apie VII a., buvo naudojamos vėlyvajame geležies amžiuje ir vėliau, net iki XVI a.⁵⁵

Taip pat vėlyvuuju geležies amžiumi datuojamas šarmo apsauginio žiedelinio kaklo tinklo fragmentas, aptiktas Aukuro kalno piliakalnyje. V–XII a. etapui (dalis galbūt iš senojo geležies amžiaus laikotarpio) priklauso siauraašmeniai kirviai bei jų nuolaužos, rastos Kernavės archeologinių paminklų komplekse. Šie universalūs dirbiniai buvo skirti dar-

bui ir kovai. Vėlyvuuju geležies amžiumi datuotinas kalavijas, rastas Aukštutiniame mieste. Jį aptarsime kartu su kitais kalavijų fragmentais apžvelgdami XIII–XIV a. ginklus.

4 etapas (XIII–XIV a.)

Šis laikotarpis – didžiausio Kernavės iškilimo ir suklestėjimo metas. Neabejotina, kad šiuo laikotarpiu egzistavo kunigaikščio rezidencija – pilis, įtvirtinti priešpiliai, neiškios paskirties Žvalgakalnio piliakalnis, įtvirtinta Aukštutinio miesto dalis Pilies kalno piliakalnio teritorijoje bei neįtvirtinta jo dalis, esanti į šiaurę nuo Lizdeikos kalno piliakalnio, Žemutinis miestas Pajautos slėnyje. Viduramžių Kernavė – vienas svarbiausių politinių, ūkinių, gynybinių ir galbūt dvasinių Lietuvos valstybės centrų.

⁵⁵*Volkaitė-Kulikauskienė R. Ginklai // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje. T. 2. Vilnius, 1981, p. 9.*

Strateginė Aukuro kalno piliakalnio padėtis (šis piliakalnis – centrinis, geriausiai apsaugotas visame piliakalnių komplekse), stiprių įtvirtinimų pėdsakai ir itin gausiai piliakalnyje randami prabangą liudijantys dirbiniai patvirtina prielaidą, jog ant šio piliakalnio viduramžiais buvo pagrindinė Kernavės pilis ir kunigaikščio dvaras.

Labai nedaug tegalima pasakyti apie Aukuro kalno piliakalnio pastatus ir įtvirtinimus, egzistavusius iki 1365 m. gaisro. Su XIII a.–XIV a. pirmosios pusės kultūrinio sluoksnio horizontu siejama tik dalis radinių ir molinės krosnies likučiai. Tikriausiai ant Aukuro kalno piliakalnio stovėjusi pilis daugeliu aspektų panaši į ant Mindaugo sosto piliakalnio iki 1365 m. stovėjusį priešpilį.

Po gaisro Aukuro kalno piliakalnyje nebuvo atliekami tokie dideli rekonstrukciniai darbai kaip Mindaugo sosto piliakalnyje. Degėsiiai buvo sustumti į aikštelės pakraščius, galbūt nužerti nuo šlaitų ir pastatyta nauja galinga pilis. Jos sienų pagrindą aikštelės pakraščiuose, kaip ir Mindaugo sosto piliakalnyje, sudarė 50–60 cm pločio vidutinio dydžio akmenų juosta. Masyvūs, akmenimis sutvirtinti vertikalūs stulpai laikė iš horizontalių rąstų suklotą gynybinę sieną – galeriją, turėjusią pastogę su šaudymo angomis. Galerijos plotis – 3–3,5 m. Iš lauko pusės siena buvo padengta molio tinku, kuris buvo atsparesnis padegamosioms strėlėms bei padėjo išlaikyti šilumą kiemo pusėje buvusiose patalpose.

Sienos apatinėje dalyje, išorinėje pusėje, buvo eilė nussmailintų kuolų, įtvirtintų horizontaliai arba nulenktų į šlaito apačią. Dėl šios papildomos gynybos priemonės priešui gerokai sunkiau buvo prieiti prie pilies sienų.

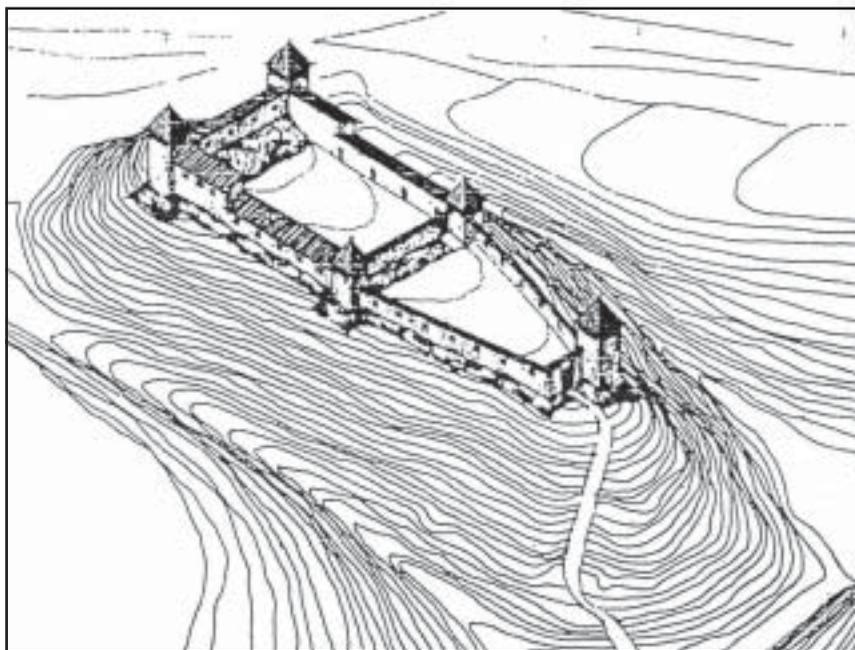
Aukuro kalno rytinio šlaito apatinėje dalyje, toje pusėje, kur tekėjo Pajautos upelis, rasta labai daug sutvirtinančių šlaitą akmenų. Atsekti net trys grindinių sluoksniai. Matyt, siekiant apsaugoti piliakalnį nuo pavasario potvynių metu ištvinstančio upelio griaunamojo poveikio, apsauginiai grindiniai buvo periodiškai taisomi.

Tarp Mindaugo sosto ir Aukuro kalno piliakalnių iškastas griovys buvo 2–2,2 m gilesnis nei dabar. Vienoje vietoje per jį iš žvyro ir molio buvo supiltas apie 2 m aukščio pylimas. Šis pylimas supiltas siekiant reguliuoti vandens lygį tarp Mindaugo sosto, Aukuro kalno bei Pilies kalno piliakalnių esančiame griovyje. Kernavės piliakalnių komplekse buvo visa griovių ir pylimų sistema, reguliavusi vandens srautus ir leidusi panaudoti Pajautos upelio bei gausių šaltinių vandenį papildomoms vandens užtvaroms Aukuro kalno prieigose iš šiaurinės, šiaurės rytų ir šiaurės vakarų pusės įrengti. Kunigaikščių rezidencija buvo iš trijų pusių apsupta griovio su vandeniu.

Mindaugo sosto piliakalnio iki XIV a. antrosios pusės teritorijoje egzistavusio priešpilio liekanos buvo beveik sunaikintos atliekant rekonstrukciją po priešų antpuolio 1365 m. Galima pasakyti, kad iki 1365 m. piliakalnio aikštelę juosė medinė gynybinė siena, padengta molio tinku, turėjusi 1,40–1,55 m pločio akmeninį pamatą, vietomis sutvirtintą molio skiediniu. Pamatų aukščio nustatyti nepavyko, nes didelė jo dalis suardyta, išimti akmenys panaudoti naujo priešpilio konstrukcijoms sutvirtinti. Piliakalnio aikštelėje stovėjo pastatai, rėsti iš horizontalių rąstų, taip pat stulpinį karkasą turėję pastatai. Pavyko rasti tik rąstų pėdsakus, stulpavietes bei krosnies pado liekanas. Pastatų sienos iš išorės buvo padengtos molio tinku (Kulikauskienė R., 1984, p. 14). Piliakalnio pastatuose ir aikštelėje vietomis buvo lentų grindys, plūkto molio aslos ir akmenų grindiniai. Kieme būta įvairaus dydžio ūkiniu duobių.

1365 m. gaisrui visiškai sunaikinus ant piliakalnio stovėjusius pastatus, netrukus čia buvo įrengtas naujas įtvirtintas priešpilis (6 pav.). Tačiau prieš tai buvo atlikti dideli rekonstrukciniai darbai. Pirmiausia atgabenta daug smėlio, ant viso aikštelės paviršiaus supiltas 0,5–1,5 m storio sluoksnis, palaidojęs degėsius ir griuvėsius. Virš jo suplūktas 0,3–0,8 m storio molio sluoksnis, kuriuo buvo siekiama sustiprinti išlygintą aikštelę. Atrodo, kad molio sluoksnis storesnis po statiniais. Paskutiniame piliakalnio gyvavimo etape aikštelę juosė

ilgas pastatas, kurio paskirtis buvo keleriopa. Pastato karkasą sudarė tašyti 11x25 cm, 11x26 cm skersmens rąstai, kurie tam tikru atstumu buvo įkasami į žemę ir sustiprinami akmenimis. Tarpai tarp karkaso rąstų buvo užpildomi horizontaliais rąstais ir akmenimis. Sienos buvo padengiamos molio tinku. Pastato plotis – apie 3,4 m, stogas veikiausiai buvo vienslaidis⁵⁶. Aikštelės pakraščiu, kur buvo išorinės pastato sienos (kartu ir gynybinės priešpilio sienos), sudėtas akmenų pamatas, sustiprintas moliu. Pastatas buvo suskirstytas į atskiras patalpas. Jokių patalpų apšildymo įrenginių pėdsakų nepastebėta. Dviejose vietose rasta suanglėjusių grūdų. Šalia vienos iš patalpų, kurioje buvo aptikta grūdų liekanų, rasta cilindrinė spyna. Turbūt šia spyna buvo rakinamos grūdų saugyklos durys.



6 pav. Mindaugo sosto piliakalnio priešpilio, datuojamo XIV a. antrąja puse, rekonstrukcinis piešinys. Autorė – Regina Volkaitė-Kulikauskienė, dailininkas – Jurijus Sazonovas

⁵⁶Kulikauskienė R. Ką slepia Kernavės piliakalniai // Mokslas ir gyvenimas, Nr. 3, Vilnius, 1984, p. 14.

XIII ir XIV a. sluoksniuose rasta analogiškų dirbinių (geležinių peilių, skustuvų, įvairių apkalų, keramikos šukių), tačiau XIV a. antrosios pusės sluoksnyje nerasta verpstukų ir kitų moterų darbą liudijančių dirbinių, didesnių ūkinių duobių, židinių ir kitų nuolatinį ir intensyvų gyvenimą piliakalnio teritorijoje liudijančių objektų. Mindaugo sosto piliakalnio funkcijos iki 1365 m. gaisro ir po jo skyrėsi. Iki sugriovimo piliakalnio priešpilis buvo gynybinis-gyvenamasis, jame virė įprastas kasdienis gyvenimas. Po rekonstrukcijos priešpilis tikriausiai tapo tiktai gynybiniu statiniu, kuriame buvo laikomos maisto (turbūt ir ginklų) atsargos.

Priešpilyje, iš šiaurės pusės dengusiam pilies Auкуро kalno piliakalnio prieigas, tikriausiai budėjo negausi karių įgula.

Ant Lizdeikos kalno piliakalnio XIII–XIV a. buvo rytinis Kernavės pilies priešpilis, o prieš tai galbūt – piliakalnis-slėptuvė, kuriuo naudojosi šalia piliakalnio buvusios viduriniojo geležies amžiumi datuojamos neįtvirtintos gyvenvietės bendruomenė. Didelę dalį piliakalnio nuplovė Pajautos upelis. Iš šiaurės ir vakarų piliakalnį juosia gilios daubos, pietinis šlaitas leidžiasi į Neries (Pajautos) slėnį. Šlaitai statūs, 25–30 m aukščio. Rytuose, kur piliakalnis siekia aukštumą, supiltas 4,5 m aukščio kūgio pavidalo pylimas (išorinėje pusėje jo aukštis siekia 6 m), už jo buvo du grioviai (viršutinės dalies plotis – 2–3 m, gylis – 1–1,5 m, tarpas tarp griovių – 20 m). Piliakalnis archeologų netyrinėtas.

Pilies kalno piliakalnio teritorijoje XIII–XIV a. buvo aukštutinė įtvirtinta viduramžių Kernavės miesto dalis, užėmusi apie 2 ha plotą. Šiame piliakalnyje atsekti du XIII–XIV a. kultūrinio sluoksnio horizontai, sietini su 1365 ir 1390 m. priešų antpuoliais. Pylimas piltas dviem etapais. Pirmas neaukštas (iki 0,8 m aukščio) pylimėlis supiltas iki 1365 m. Atrodo, kad ant pylimėlio būta kažkokių statinių, galbūt stačių rąstų tvoros. Po 1365 m. pylimas gerokai paaukštintas ir paplatintas, tačiau jokių karkaso pėdsakų nepastebėta. Ištyrus dalį piliakalnio aikštelės, rastos trijų pastatų liekanos.

Pilies kalno piliakalnio teritorijoje gyventa įvairių specializacijų amatininkų ir tikriausiai pirklių. Jų kasdienio gyvenimo sąlygos buvo panašios kaip ir Žemutinio miesto Pajautos slėnyje gyventojų, tik pavasarių sodybų neužliedavo patvinusios Neries vandenys, o gresiant priešų antpuoliui, daugiau vilčių išsaugoti savo turtą teikė piliakalnio įtvirtinimai.

Žvalgakalnis (Kriveikiškių piliakalnis) yra atokiau nuo pagrindinio Kernavės piliakalnių komplekso, 0,4 km į pietryčius nuo Lizdeikos kalno piliakalnio. Vakarinis ir pietinis šlaitai leidžiasi į Neries ir Kernavėlės slėnį, yra statūs, 20–22 m aukščio. Šiaurėje nuo gretimos aukštumos piliakalnį skiria 4 m aukščio kūgio pavidalo pylimas, rytuose – griovys. Aikštelė mažytė – 11 m ilgio, 5 m pločio. Pylimo viršuje rasta įtvirtinimų liekanų, supiltiniame sluoksnyje – viena grublėtosios keramikos ir keletas žiestų puodų šukių.

Žvalgakalnio piliakalnis galėjo būti skirtas brastoms per Nerį aukščiau Mitkiškių vienkiemio stebėti ir kontroliuoti. Nuo piliakalnių gerai matomos brastų prieigos, nuo jų palei Žvalgakalnį link pagrindinių piliakalnių ejęs kelias. Viduramžiais, kai didumą Pajautos slėnio rytinės dalies užėmė pelkės, tai buvo patogiausia susisiekimo trasa. Galbūt viena iš piliakalnio funkcijų buvo būti kernaviškių slėptuve priešų antpuolio atveju.

Apie viduramžių kernaviškių karinę organizaciją remdamiesi archeologiniais duomenimis beveik nieko negalime pasakyti. Staigaus priešų antpuolio metu savo gyvybes ir turtą stodavo ginti visi gyventojai. Jei priešas būdavo pastebėtas iš anksto, dalis gyventojų (moterys, vaikai, seniai) galėdavo pasitraukti į gretimus kalvotus ir pelkėtus miškus.

Tokiame svarbiame ankstyvosios Lietuvos valstybės centre kaip Kernavė turėjo būti rinktinis kunigaikščio kariaunos būrys. Tyrinėjant Kernavės–Kriveikiškių kapinyną neaptikta jokios archeologinės medžiagos, kuri bylotų apie karių sluoksnio egzistavimą viduramžių Kernavėje. Galbūt kariai buvo laidojami kitoje vietoje⁵⁷.

⁵⁷Vėlius G. Kernavės–Kriveikiškių kapinynas ir Rytų Lietuvos senkapiai // Baltų archeologija, 1998 Nr. 1(11–12), p. 46.

Rašytiniai šaltiniai liudija buvus tris didelius priešų žygius į Kernavę. 1279 m. kalavijuočiai nusiaubė Kernavės apylinkes, o 1365 ir 1390 m. kryžiuočių žygiai baigėsi Kernavės miesto ir pilies komplekso sunaikinimu. Archeologinėje medžiagoje aiškiai atsekami dviejų paskutiniųjų antpuolių pėdsakai.

1365 m. įvyko aršios gynėjų kautynės su kryžiuočių ir jų sąjungininkų kariuomene. Pavienius kautynių momentus padeda atsekti ir archeologinių tyrimų duomenys.

Gyventojai tikriausiai spėjo pasitraukti iš miesto Pajautos slėnyje į piliakalnius, tačiau antpuolis buvo gana staugus, todėl turta teko slėpti paskubomis. Tai liudija ir Pilies kalno piliakalnyje aptiktas ištraukto kuolo duobutėje paskubomis paslėptas lietuviškų sidabrinių pusapvalės lazdelės formos lydinių lobis.

Aukuro kalno piliakalnis buvo apšaudytas nuo tarp šio ir Pilies kalno piliakalnio esančios griovos pusės bei iš Pajautos slėnio. Tai pavyko nustatyti atlikus dalies piliakalnyje rastų arbaletų strėlių antgalių padėties analizę. Kai kurie antgaliai buvo giliai įsmigę į kultūrinį sluoksnį, o vienas ilgas, masyvus antgalis rastas žemyje, vertikaloje padėtyje. Tai rodo, kad buvo šaudoma labai aukšta trajektorija, kai strėlės krito ant gynėjų galvų „tarsi iš dangaus“. Mindaugo sosto piliakalnyje rasto arbaletų strėlės antgalio padėtis liudija, kad šis piliakalnis buvo apšaudytas iš siaurės rytų pusės. Taigi prieš kariai šaudė į priešpilį ir nuo aukštumos, su kuria jungiasi Lizdeikos kalno piliakalnis.

Sunku ką nors pasakyti apie gynėjų veiksmus. Ant Aukuro kalno buvusios pilies gynėjai kovėsi pilies sienų viršutinėje dalyje, galerijose, kur turėjo būti šaudymo angos. Laimėti pavyko kryžiuočiams ir jų sąjungininkams. Mūšis baigėsi dideliu gaisru, sunaikinusi piliakalnio teritorijoje stovėjusius pastatus. Miestas Pajautos slėnyje nesudegė, tačiau keliems ar net keliolikai metų liko apleistas ir sunyko.

Per keletą ar keliolika metų Kernavės gynybinis kompleksas buvo atstatytas, dar labiau sutvirtintas, ypač pilia-

kalnių aikštelės ir pastatai, tačiau Pilies kalno gynybiniai įtvirtinimai nebuvo iki galo baigti – ant pylimų nepastatytos gynybinės sienos ar bent jau aštriakuolių tvoros. Tai liudija valstybės valdovus neteikus Kernavei išskirtinės strateginės reikšmės, nors etnografinėje Rytų Lietuvoje savo dydžiu ir ūkine reikšme jai teprilygo Vilnius. XIV a. antroje pusėje jau buvo akivaizdu, kad efektyviai pasipriešinti Kryžiuočių ordino kariuomenei galės tik mūrinės pilys, kokios buvo statomos, pavyzdžiui, Kaune, Gardine, Senuosiuose Trakuose ir kitur. Kernavėje mūriniai pastatai net nepradėti statyti.

Rašytiniai šaltiniai liudija, kad 1390 m. kernaviškiai patys padegė pilį, priešpilius ir pasitraukė. Vadinasi, besiantantis priešas buvo pastebėtas iš anksto. Apie tai galėjo pranešti žvalgai. Taip pat tikėtina, kad Neries pakrantėse egzistavo signalinių piliakalnių sistema. Galbūt tokios paskirties galėjo būti piliakalnis, esantis dešiniajame Neries krante, apie 10 km žemiau Kernavės, netoli Čiobiškio miestelio. Šis piliakalnis, nuo seno vadinamas Žvalgakalniu, datuojamas II tūkstantmečio pradžia⁵⁸.

Po 1390 m. Kernavės gynybinis kompleksas nustojo egzistuoti.

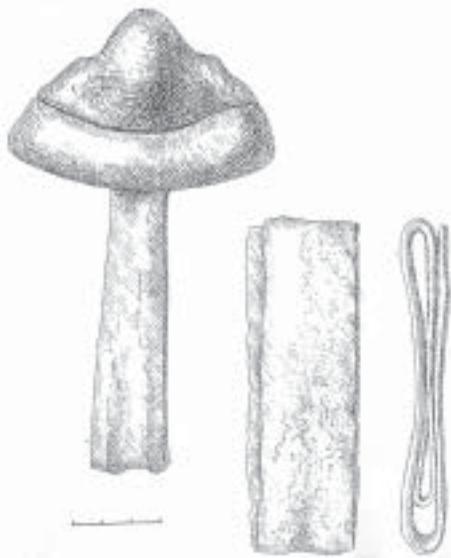
Viduramžių Kernavėje ginklų rasta gana nedaug (išskyrus strėlių antgalius). Tik vienas ginklas – kovos peilis 1998 m. rastas Kernavės–Kriveikiškių kapinyne⁵⁹. Ginklai – labai svarbūs daiktai, priešo geidžiamas grobis, todėl po 1365 m. antpuolio likę žuvusių karių ginklai, be abejo, turėjo būti surinkti. 1390 m. antpuolio metu gyventojai pasitraukdami paliko daug buities daiktų, tačiau ginklus stenėsi pasiimti su savimi.

Kernavėje nerasta nė vieno sveiko kalavijo. Aukštutiniame mieste buvusioje sodyboje prie pat įžemio, rasta kerturgubai sulankstyta dviašmenio kalavijo geležtės dalis (36 cm ilgio, 3,5 cm pločio). Šalia – Z tipo kalavijo rankenos dalis

⁵⁸Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995, p. 261.

⁵⁹Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius, 2001, p. 93.

su buožele, be skersinio. Buoželė ornamentuota, padengta sidabru. Šis radinys analogiškas Z tipo kalavijui, rastam Ukmergės apylinkėse ir datuojamam XII–XIII a. Kernavėje aptikto kalavijo dalys (7 pav.) rastos ne pirminėje vietoje. Veikiausiai šis radinys į sodybos teritoriją pateko iš suardyto degintinio kapo, buvusio visai kitoje vietoje⁶⁰. V. Kazakevičius Z tipo kalavijus datuoja X a. antrąja puse–XII a.⁶¹ Aukuro kalno piliakalnio papėdėje rasta žalvarinė masyvi kalavijo rankenos buožė, kurios paviršius puoštas keturiais iškilimais – briaunomis. Pačiame Aukuro kalno piliakalnyje rasta kalavijo rankenos skersinio dalis. Kernavės–Kriveikiškių kapinyno teritorijoje atsitiktinai rasta tuščiavidurė kalavijo buožė⁶².



7 pav. Kalavijo dalys, rastos Aukštutiniame mieste, sodybos kieme

⁶⁰Vaičiūnienė D. Kernavės viršutinio miesto (trečio Kernavės piliakalnio „Lizdeikos kalno“ AR 1132 senovės gyvenvietės) 1999 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, byla [toliau – LII R B] 3304, p. 18–20. Vaičiūnienė D. Kernavės viršutinio miesto tyrinėjimai // ATL 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 133.

⁶¹Kazakevičius V. IX–XIII a. baltų kalavijai. Vilnius, 1996, p. 77.

⁶²Vėlius G. Kernavės–Kriveikiškių kapinynas. 1996 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita. LII R B. 2648, p. 42.



9 pav. Geležinis įmovinis ietigalis, rastas Aukuro kalno piliakalnyje



10 pav. Geležinis kovos (dailidės?) kirvis, rastas Žemutiniame mieste

Geležinis įmovinis ietigalis (9 pav.) rastas Aukuro kalno piliakalnyje. Jo ilgis – 175 mm, plunksna – 113x32 mm, įmovos skersmuo – 25 mm.

Geležinė rombinio skersinio pjūvio ietigalio plunksna rasta Pilies kalno piliakalnyje, XIII–XIV a. sluoksnyje. Jos ilgis – 9,2 cm, plotis – 2,4 cm, storis – 0,6 cm.

Dvi geležinių ietigalių įmovos aptiktos Mindaugo sosto piliakalnyje⁶⁴.

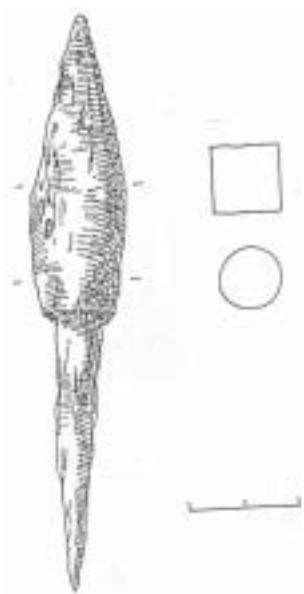
Žemutiniame mieste rastas vienintelis kovos (dailidės?) kirvis (10 pav.), kurio matmenys – 56x83 mm, bei daugiabriaunio formos 21x40 mm geležinė buožė su 16 mm skersmens skylė kotui per vidurį⁶⁵. Daugiabriaunio formos buožės buvo plačiai naudojamos senojoje Rusijoje.

Tikriausiai kariui priklausė Aukuro kalno piliakalnyje, permaišytame sluoksnyje, rastas geležinis įtveriamasis peilis tiesia nugarėle su grioveliumi kraujui nubėgti viršutinėje ašmenų dalyje. Jo matmenys – 133x15x4,5 mm.

⁶⁴Kulikauskienė R., Kulikauskas P. Kernavės piliakalnio (vadinamo „Mindaugo sostu“) ir Kernavės pilkapių tyrinėjimai 1981 m. Ataskaita. LII R B. 975, p. 33; Kulikauskienė R. Kernavės piliakalnio, vad. „Mindaugo sostu“, 1982 m. tyrinėjimai. Ataskaita. LII R B. 992, p. 34.

⁶⁵Karnatka G. Miesto Pajautos slėnyje, Širvintų raj., tyrinėjimai 1992 m. Ataskaita. LII R B. 2219, p. 26.

Kernavėje, daugiausia Aukuro kalno piliakalnyje, rasta apie 30 strėlių antgalių arba jų fragmentų (įkočių). Didžiąją jų dalį sudaro įvairaus dydžio įtveriamieji (11 pav.) ir įmoviniai arba leto strėlių antgaliai. Beveik visi antgaliai priklauso 1365 m. gaisro sluoksniui. Tais metais antpuolyje dalyvavo kryžiuočiai bei jų sąjungininkai, Butauto vedami lietuviai, tad į Kernavės gynėjus skriejo ne tik vokiškos, bet ir lietuviškos strėlės. Iš kryžiuočiams nebūdingų antgalių paminėtini 2 ylos formos antgaliai, rasti Aukuro kalne. Antgalių ilgis atitinkamai – 8,2 ir 8,8 cm, plunksnų ilgis – 6,2 ir 5,2 cm, plotis – 0,9 ir 1,2 cm, storis – apie 0,3 cm. Manoma, kad tokio tipo antgaliai,



11 pav. Geležinis įtveriamasis arba leto strėlės antgalis, rastas Žemutiniame mieste

būdingi XIII–XIV a., pateko į Lietuvą iš slavų žemių⁶⁶. Mindaugo sosto ir Aukuro kalno piliakalniuose rasti įtveriamieji antgaliai plokščia trikampe plunksna turi daug analogų Lietuvos archeologinėje medžiagoje⁶⁷. Be to, aptikta ir kitų formų strėlių antgalių, kurie tipologiškai gali būti sugrupuoti tik atlikus nuoseklesnius tyrimus. Šie antgaliai veikiausiai yra prie pilies vykusių kovų reliktai.

Apsauginės ginkluotės liekanos labai menkos. Mindaugo sosto piliakalnyje rastas 92 mm skersmens apvalus geležinis apkalas su skylutėmis pakraščiuose⁶⁸. Galbūt tai plokščias antsky-

⁶⁶Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995, p. 123.

⁶⁷Ten pat, p. 122.

⁶⁸Kulikauskienė R., Kulikauskas P. Kernavės piliakalnio (vadinamo „Mindaugo sostu“) ir Kernavės pilkapių tyrinėjimai 1981 m. Ataskaita. LII R B. 975, p. 33.

dis. Aukštutiniame mieste rasta keletas grandininių marškinų fragmentų⁶⁹.

Taigi XIII–XIV a. Kernavėje praktiškai buvo naudojami visų to meto Lietuvoje žinomų rūšių ginklai. Be to, gynyboje galėjo būti naudojami ir kiti archeologiškai sunkiai nustatomi būdai – akmenų, rąstų svaidymas, karšto vandens liejimas ir pan.

Daugiau sužinoti apie praeities kovas padeda osteologiniuose objektuose matomos traumos (kaulų lūžiai), dažniausiai siejamos su neramiais senovės įvykiais. Buvo kovojama ne tik su išorės priešais, be abejonės, pasitaikydavo rimtų konfliktų ir bendruomenės viduje. Kai kurias traumas sukeldavo buitiniai sužalojimai. Čia paminėsime tik tuos XIII–XIV a. kernaviškių sužalojimus, kurie galėjo atsirasti karinių konfliktų metu.

Kernavės–Kriveikiškių kapinyne rastų keturių asmenų griaučiuose pastebėti vadinamieji gynybiniai sužalojimai, kai žmogus, stengdamasis apsiginti nuo smūgio į galvą, bando užsidengti kaire (retai – dešine) ranka, kuri smūgio metu sulaužoma. Visais keturiais atvejais lūžimai sugijo⁷⁰. Ilgieji lūžę kaulai taisyklingai nesuauga, jei nebūna imobilizuoti. Sužalotiems žmonėms buvo tvirtinami įtvarai. Tai liudija egzistavus pirminę traumatologinę pagalbą. Be to, tiriant vyrų kapus pastebėta žastikaulių, šlaunikaulių, skruostikaulių lūžių bei sugijusi kirstinė momens kaulo žaizda.

Kape Nr. 164 palaidoto 50–55 metų amžiaus vyro galva buvo ne antropologinėje padėtyje. Galbūt ji buvo nukirsta. Deja, neišliko kaklo slankstelių, kurie leistų patikrinti šią prielaidą.

Žiaurais nužudymo, įvykusio tikriausiai XIII a. pradžioje, pėdsakų aptikta Žemutiniame mieste, amatininko – kauladirbio sodybos kieme, šalia dirbtuvės (pastato Nr. 8). Čia buvo rastos į žemę įkastos žmogaus kaukolės dalys. Kitų ske-

⁶⁹Vaičiūnienė D. Kernavės viršutinio miesto (trečio Kernavės piliakalnio „Lizdeikos kalno“ AR 1132 senovės gyvenvietės) 1999 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. Lietuvos istorijos instituto rankraštynas, byla (toliau - LII R B) 3304, p. 12.

⁷⁰Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05H). Vilnius, 2001, p. 33.

leto kaulų nerasta. Atlikus antropologinius tyrimus paaiškėjo, jog tai – 25–35 metų amžiaus vyro kaukolė. Žmogus žuvo nuo sunkių smurtinių sužalojimų, aiškiai matomų kaukolės veido dalyje. Kiršta iš viršaus aukai stovint arba klūpant. Nukiršta dalis kairiojo kaktos gumburo ir antakio lanko. Išlikusios sužalojimų linijos liudija, kad ginklo ašmenys buvo kiek ištrupėję⁷¹. Aukos mirties aplinkybės nėra aiškios. Galva greičiausiai buvo nukiršta ir užkasta arba užpilta šiukšlėmis sodobos kieme. Kur dingo likusios kūno dalys – neaišku.

Neabejotina, kad dalis Kernavės–Kriveikiškių kapinyne palaidotų žmonių yra žuvę, pavyzdžiui, 1365 m. kryžiuočių antpuolio metu, tačiau kauluose nėra sužalojimų pėdsakų. Veikiausiai priešų ginklai mirtinai kliudė minkštuosius audinius, vidaus organus, tačiau nesužalojo skeletų. G. Vėlius bando sieti su 1365 m. įvykiais dalį Kernavės–Kriveikiškių kapinyno kapų, pirmiausia vienalaikius dvigubus kapus (Nr. 22, 23, 25, 122). Pirmieji trys dvigubi kapai sudaro kompaktišką grupę. Keli dvigubi kapai vienoje vietoje liudija vienalaikę grupės asmenų mirtį.

Antropologinių tyrimų duomenys liudija, kad XIII–XIV a. kernaviškių gyvenimas buvo gana nelengvas ir neramus. Gyventojai kentė nuo įvairių ligų, priešų antpuolių. Turtinė diferenciacija ir kiti bendruomenės viduje vykę procesai kurstė nesantaiką ir tarpusavio vaidus, dalis kurių, be abejonės, baigdavosi žmonių sužalojimais ir mirtimi.

⁷¹Jankauskas R., Zakaras A. Traces of skull lesion caused by sharp instrument on the 13 th C. ad // *Medicina Legalis Baltica*, 1993, N. 3–4, p. 113–114.

Išvados

Kernavės archeologinių paminklų komplekso tyrinėjimų duomenys suteikia gana daug informacijos apie Rytų Lietuvos gyventojų statytus gynybinius įtvirtinimus, naudotą ginkluotę ir šiame regione nuo Kristaus gimimo iki viduramžių vykusias kovas. I a. pr. Kr.–XIV a. Kernavės gynybinį kompleksą galima apibūdinti šiais pagrindiniais teiginiais:

1. Kernavės raida I a. pr. Kr.–XIV a. – nuosekli gyvenviečių ir įtvirtinimų komplekso raida nuo piliakalnyje įtvirtintos gyvenvietės iki ankstyvųjų viduramžių miesto.

2. Kernavės apgyvendinimo raida I–XIV a. remiantis archeologijos paminklų tyrinėjimų duomenimis skirstoma į keturis pagrindinius etapus: 1) I a. pr. Kr.–II a.; 2) III a.–V a. vid.; 3) V a. vid.–XII a.; 4) XIII–XIV a.

3. Kernavės gynybinis kompleksas įrengtas maksimaliai išnaudojant palankias gamtines sąlygas. Tai leido palyginti nedidelėmis darbo sąnaudomis pastatyti galingus gynybinius įtvirtinimus.

4. I a. pr. Kr.–II a. Kernavėje, ant Aukuro kalno piliakalnio, buvo įtvirtinta brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonių gyvenvietė. Ji sudegė maždaug tuo pačiu laiku, kai II–III a. sandūroje į Kernavę atėjo nauji gyventojai iš vakarų baltų arealo, atnešę grublėtosios keramikos gamybos tradiciją. Ateiviai asimiliavo senuosius gyventojus, dalį jų tikriausiai išžudė arba išvijė. Tikėtina, kad įtvirtinta Aukuro kalno piliakalnio gyvenvietė sudegė ginkluoto konflikto tarp senųjų gyventojų ir atėjūnų metu.

5. Atėjus naujiems gyventojams, gyvenviečių tinklas Kernavėje ir jos apylinkėse labai išsiplėtė. III a.–V a. vid. – intensyviausio Kernavės apgyvendinimo laikotarpis, neskaitant viduramžių epochos. V a. Kernavė patyrė klajoklių (veikiausiai hunų) antpuolį. Dėl to etninė gyventojų sudėtis nepasikeitė. Buvo apleistos gyvenvietės Pajautos slėnyje. III a.–V a. viduryje Kernavėje ėmė formuotis gynybinis kompleksas, kurį iš pradžių sudarė dvi įtvirtintos gyvenvietės (Aukuro kalno

ir Mindaugo sosto piliakalnių) bei medgrinda, jungusi piliakalnius su neįtvirtintomis gyvenvietėmis Pajautos slėnyje.

6. I tūkstantmečio antroji pusė ir II tūkstantmečio pradžia – ne toks intensyvus Kernavės apgyvendinimo laikotarpis. Kernavė šiuo laikotarpiu – žemdirbių gyvenviečių komplekso centras, kuriame piliakalniai-slėptuvės išsiskiriant gentinei diduomenei palaipsniui paverčiami feodalinėmis pilimis.

7. III–XII a. Kernavė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros gyventojų, sudariusių lietuvių gentį, vienas centrų, formuojantis Lietuvos valstybei XIII a. peraugęs į valstybinės reikšmės ekonominį ir administracinį-politinį bei gynybinį centrą. Kaip gentinės, o vėliau valstybinės reikšmės centras, Kernavė per visą aptariamą laikotarpį išsiskyrė iš daugelio vienalaikių Rytų Lietuvos gyvenviečių savo dydžiu, įtvirtinimų galingumu, ekonominiu pajėgumu.

8. XIII–XIV a. Kernavėje buvo vienas svarbiausių Lietuvos administracinių-politinių, gynybinių ir ekonominių centrų. Tai buvo miestas, kurio daugumos gyventojų pragyvenimo šaltiniu tampa ne žemės ūkis ir jam artimos ūkio šakos, bet amatai, prekyba ir karyba.

9. Viduramžių Kernavės mieste skirtinos trys pagrindinės funkcinės zonos: administracinė-gynybinė (piliakalniai, išskyrus Pilies kalną), gyvenamoji-gynybinė (Pilies kalno piliakalnis) bei gyvenamoji (miestas Pajautos slėnyje ir miesto dalis į šiaurę nuo Lizdeikos kalno piliakalnio). Ant Aukuro kalno piliakalnio buvo pagrindinė Kernavės pilis ir valdovo rezidencija, kurioje buvo sukaupta didelė prabangą liudijančių daiktų dalis.

10. XIV a. Kernavė buvo du kartus sudeginta priešų žygių metu (1365 ir 1390 m.). Šiuos istorinius faktus, užfiksuotus rašytiniuose šaltiniuose, patvirtina archeologinių tyrimų duomenys. Iki 1365 m. gaisro mieste Pajautos slėnyje gyventa intensyviau nei po jo. 1390 m. gaisras sustabdė Kernavės, kaip vieno svarbiausių viduramžių Lietuvos centrų, plėtrą.

11. XIV a. Kernavė buvo vienas svarbiausių gynybinių centrų Lietuvoje, svarbi pilis vakarinėse Vilniaus priegose, tačiau po 1365 m. kryžiuočių antpuolio užtrukę gyny-

binio komplekso atstatymo ir įvirtinimo darbai ir tai, kad nebuvo mūrinių statinių, liudija, jog visos valstybės gynybos mastu Kernavės reikšmė palaipsniui mažėjo.

Įteikta 2003 -10-01

Résumé

L'ensemble défensif de Kernavė

Dr. Aleksas Luchtanas, l'université de Vilnius
Manvydas Vitkūnas, l'université de Vilnius

Les données des recherches dans l'ensemble des monuments archéologiques de Kernavė donnent beaucoup d'information sur les fortifications défensives construites par les habitants de la Lituanie de l'est, sur l'armement usé et sur les luttes dans cette région pendant la période de la naissance de Christ jusqu'au Moyen Age. L'ensemble défensif de Kernavė est construit en se servant au maximum des conditions naturelles. C'est pourquoi les fortifications défensives puissantes ont été construites aux ressources de travail relativement petites.

L'évolution de Kernavė du I siècle av. J.-C. au XIV siècle – l'évolution conséquente de l'ensemble des cités et des fortifications, de la cité – château fortifié jusqu'à la ville du moyen âge. L'évolution de l'habitation de Kernavė du I au XIV siècle, s'appuyant sur les données des recherches des monuments archéologiques, peut être divisée en quatre étapes principales : 1) I siècle av. J.-C. – II siècle ; 2) III siècle – le milieu de V siècle ; 3) le milieu de V siècle – XII siècle ; 4) XIII siècle – XIV siècle.

Du I siècle au II siècle à Kernavė, sur le château de la colline de Aukuras, il y avait la cité fortifiée de la population de la culture de la céramique tracée des lignes. Elle a été brûlée presque au même temps quand au jointure du II – III siècles de nouveaux habitants sont venus à Kernavė des territoires des Baltes de l'ouest et qui ont apporté la culture nouvelle de la céramique rude. Des nouveau venus ont assimilé des anciens habitants, peut être certains étaient tués ou chassés.

A l'arrivée de nouveaux habitants, le réseau des cités s'est accru à Kernavė et ses environnements. Du III siècle au

milieu du V siècle – la période de l’habitation le plus intense de Kernavė sans compter l’époque du Moyen Age. Au V siècle Kernavė a subi une attaque des nomades. Mais le corps ethnique n’a pas changé. Les cités dans la vallée de Pajauta ont été abandonnées. Du III siècle au milieu du V siècle, à Kernavė, l’ensemble défensif a commencé à se former, qui au début comprenait deux cités fortifiées (celle de la colline de Aukuras et celle de la colline du château de Mindaugo sostas) et le chemin qui assemblait les collines des châteaux où les cités n’étaient pas fortifiées dans la vallée de Pajauta.

La deuxième partie du I millénaire et le début du II millénaire – la période moins intense en ce qui concerne l’habitation de Kernavė. A cette époque Kernavė est le centre de l’ensemble des cités des agriculteurs où peu à peu, quand les grands seigneurs de tribu se distinguent, les collines des châteaux – abris deviennent les châteaux féodaux. Kernavė aux III-XII siècles – un des centres des habitants de la culture des tertres funéraires de la Lituanie de l’Est, qui formaient la tribu lituanienne, et qui est devenu le centre économique, administratif – politique et défensif d’une importance nationale dans le procès de la formation de l’Etat de la Lituanie au XIII siècle. Etant le centre d’une importance de tribu, plus tard nationale, pendant la période analysée, Kernavė se distinguait des autres cités de la Lituanie de l’Est par sa grandeur, la puissance des fortifications et la capacité économique.

Du XIII siècle au XIV siècle Kernavė est un des plus importants centres administratifs – politiques, défensifs et économiques de la Lituanie. C’était la ville dont la plupart d’habitants gagne son pain en faisant des métiers, le commerce et l’art de la guerre, mais non plus l’agriculture et les métiers proches. Sur la colline du château de Aukuras il y avait le château principal de Kernavė et la résidence du souverain où il y avait beaucoup d’objets somptueux. Sur les collines de Mindaugo sosto et, peut être, de Lizdeika il y avait des avant châteaux. La partie supérieure de la ville était fortifiée sur la colline de Pilis. La partie d’en bas de la ville, qui n’était pas

fortifiée, étaient située dans la vallée de la rivière de Neris, nommée la vallée de Pajauta.

Au XIV siècle Kernavė a été brûlée deux fois pendant les campagnes des ennemis (1365 et 1390). Les données des recherches archéologiques certifient ces faits historiques qui sont fixés dans les sources écrites. En 1390, l'incendie a arrêté le développement de Kernavė, un des centres les plus importants de la Lituanie du moyen âge.

Au XIV siècle, Kernavė a été le centre défensif important de la Lituanie, le château important à l'accès de Vilnius, mais, après les attaques des chevaliers de l'Ordre Teutonique en 1365, les travaux de reconstruction et de fortifications durent, il n'y avait pas de bâtiments en maçonnerie et tout ces faits témoignent que Kernavė perd l'importance nationale dans le domaine de la défense de l'Etat.